

והעובדה שרובם קיבלו אישור/חיזוק רבני המצורף בתחילת הספר. ניתן לציין, למשל, את אורות התשובה של הרב קוק (תרפ"ה ובמהדורות שונות מעודכנות; גרוס, 1999); פרקי תשובה של הרב שמעון גרשון רוזנברג, שג"ר (תשס"ג; תשע"ב); התשובה בספרות השו"ת, שאלות ותשובות (וילמן, תשנ"ה); למברסקי (תשס"ז), אדלר (תשס"ח; תשס"ט) שחיברו מדריכים הלכתיים ל"חוזרים" בשם תשובה כהלכה: הלכה לבעלי תשובה הכולל מאות הלכות לעזרת השבים; מושג התשובה ביהדות (שטיינזלץ, 1982) וענייני קירוב רחוקים בהלכה (נוימן ובכר, תשס"ב).⁶⁴ אריאל (תשנ"ח) שליקט מקורות למושג התשובה במקרא ובאגדה; "חזרה בתשובה" כטיפול אנליטי (אסטל, 2009); ברגמן (תע"ב) שליקט אורחות השבים: מורה דרך למתקרבים ולכל יהודי מפי הרב שך.

על התשובה (סולובייצ'יק, 1974); חזרה בתשובה: תופעה ואנשים (מייזליש, 1984); החוזרים בתשובה, ליקוטי סיפורים מהמקורות היהודים וההיסטוריים (קלפהולץ, תשמ"ב; תמרזון, 1986; גרילק, תשנ"ו); ספרי ליקוטים שונים כמעין פרקי הדרכה לבעלי תשובה (גרינולד, תשנ"ו; גבריאל, תשס"ב; וסרמן, תשס"ח; כהן, תשס"ט); תשובה והתבוננות (גינזבורג, תשמ"ד; ובר, תשס"ט); פתח לדופקים בתשובה (שורץ, תשל"ט); מקום שבעלי תשובה עומדים, סוגיות בעבודת ה' ובשלום בית לבעלי תשובה (טיומקין, 2008); שיחות על נושאי חטא ותשובה בעקבות התנ"ך וספרות חז"ל (ליפשיץ, תשי"ז; גרוזמן, 1986). תיאור זה מצומצם וכמובן שניתן למצוא מאות ואף יותר ספרי הלכה וספרי ליקוטים הקשורים לערך "תשובה".⁶⁵

64 ראו באתר "ויהי אור: העיתון שמאיר גם את הפינות האפלות" www.y-or.co.il סיפורים רבים על נושרים ונושרות מהעולם החרדי (מילות מפתח: בעלי תשובה, נוער נושר). בעולם החרדי נהוג לקרוא לנושרים גם כתופעת "הבן החמישי" (בהגדה של פסח ישנם ארבעה בנים), המתרחק מעולם המצוות והתורה. למשל, בתנועות "ערכים" ו"הדברות" מובילים הרב יחזקאל בן מנת, הרב צבי ענבל והרב ד"ר שלום סברניק, התמודדות עם נושרים בתוך מערכת החינוך כצעד מונע לעזיבת העולם החרדי "החזקות הלבבות באהבה". הרב משה גולדשטיין (2011) מכנה את "הבן החמישי" כמסע להשבת הכיפה בחינוך שבאהבה.

65 ראו ספרו של נאבת (תשע"ב) לרגעים תבחננו: תשובה וימים נוראים. נאבת הוא אברך משיבת פונוביץ' שכתב ספר על משמעות התשובה כדיאלוג עם בין הרמב"ם לתיאוריות, אישים והוגים כניטשה, היידגר, לוינס, שפינוזה ועוד. נאבת מבקש להציג את התשובה ביהדות כרעיון עמוק יותר ממה שמייחסים לה אנשים. התשובה ביהדות כוללת שינוי אורח חיים, ביקורת עצמית, שאלת שאלות תמידית, חשבון נפש ומודעות.

ג. ספרות מקור וספרות פופולרית

ספרות זו מעניינת מאוד ובמיוחד הבחירה של הכותבים בשמות המבטאים שלבים/נקודות שונות בתהליך שהם עצמם עברו. בספרות זו, ניתן לראות הסכמות על הספר של רבנים שמהווים אישור לפרסום.

יצחק בשביס זינגר, סופר יידי, חתן פרס נובל לספרות (בשנת 1978), כתב רבות על השטייטעל, העיירה היהודית. בשנת 1973 [1986] פרסם שלושה סיפורי המשך בשם החוזר בתשובה המתארים את דמותו של יוסף שפירא, פליט שואה שמתגלגל לארצות הברית, ואחר כך מגיע לישראל. באמצעות מהלכיו של הגיבור עורך בשביס זינגר חשבון נפש נוקב עם היהדות החילונית ועם ערכי התרבות של העולם המודרני:

אני מאמין באלוהים, בהשגחה עליונה ובבחירה חופשית של האדם. אימצתי את התורה ואת מפרשיה, כיוון שאני בטוח שאין ברירה טובה יותר. תמונה זו גדלה בי מיום ליום (שם: 111).

בסיומו של הספר, לאחר תלאות וחיבוטי נפש רבים, יוסף שפירא משלים את חזרתו בתשובה ומצהיר על מחויבותו לאמונה ולקיומו של האלוהים למרות אימת השואה (דומה לעושה הנפלאות מלובלין, 1960, וסיפור התפקודות וגאולתו של הגיבור יאשה). אגף באואר ובעלה הם פליטי שואה מבודפשט. בשנת 1994 יצא לאור הספר של אגף משחור לצבעי הקשת שבו היא מתארת את תהליך ההתחזקות וה"חזרה בתשובה" של בתה. תחילתו של הסיפור בתיאור כעס, תרעומת ורגשות כאב וניתוק. אולם בהמשך באואר מתארת את "ימי הקשת" וההתקרבות לבתה החרדית. השימוש במילים שחור וצבעי הקשת חוזרים בסיפורי מתחזקים רבים, ולעתים קרובות שחור מתאר את העבר החילוני במובן השלילי, וצבעי הקשת את תהליך התשובה והאמונה במובן החיובי. דיכוטומיה זו בין חיובי לשלילי, בין שחור ללבן (צבעוני), בין טוב לרע, בין טהור לטמא חוזרת בסיפורים רבים.

הרב אורי זוהר, אולי בין המפורסמים יותר, ש"חזר בתשובה" ופרש מהעולם החילוני ומעולם הבידור בשנת 1977, כתב בין השאר ספר פופולרי בקרב "חוזרים בתשובה": ובחרת בחיים (תשמ"ג, מהדורה חדשה בשם לא נתנו צ'אנס ראתה אור בשנת תשנ"ד). זוהר מתאר את השינוי שחל בו בסביבות גיל 40 ואת תהליך התשובה שעבר (בהשראת סדרת הטלוויזיה לויתן בחוף שרתון, 1998). מעניין השימוש בפסוק מהמקורות ("ובחרת בחיים", דברים ל', 19). רבים מה"חוזרים בתשובה" בוחרים שמות מתוך

המקורות כדי להביע את הקשר שלהם למקום החדש בזהותם. זוהר עוסק רבות בחזרה בתשובה של בני נוער. שני בניו התחתנו עם שתי בנותיו של הזמר אריק איינשטיין, שאף הן חזרו בתשובה. בשנת 1984 איינשטיין כתב עליו את השיר הוא חזר בתשובה (אן אם סי, "פסק זמן", אריק איינשטיין ושם-טוב לוי):

הוא חזר בתשובה,	זהו שיר אהבה,	וחלפה לה עוד שנה.
הוא לומד עכשיו תורה,	אהבה עצובה,	שום דבר לא השתנה.
ואיתו האישה והילדים,	שאני ואתה תמיד שרים,	זו אותה המנגינה והמילים,
ועברה לה שנה,	וחלפה לה עוד שנה,	אבל הלב רוצה הרבה יותר,
שום דבר לא השתנה,	שום דבר לא השתנה,	מספר סיפור אחר וחוזר ואומר,
זו אותה המנגינה והמילים,	זו אותה המנגינה והמילים.	שהלכת לי חבר,
אבל הלב רוצה הרבה יותר,	אבל הלב רוצה הרבה יותר,	אבל הלב רוצה הרבה יותר,
מספר סיפור אחר וחוזר	מספר סיפור אחר וחוזר	סיפור אחר.
ואומר,	ואומר,	
שהלכת לי חבר,	שהלכת לי חבר,	

חבר, הליכה, לב ושינוי מבטאים בשיר את השינוי שעובר על זוהר וסביבתו. מעניין להשוות לשיר שכתב יעקב (יענקלה) רוטבליט בשנת 1988 היא חזרה בתשובה (הד ארצי, "אחד לאחד", יעקב רוטבליט/מתי כספי):

אז נפלתי שדוד, בגרוני יבבה,	מאושר הספרון שאוחזת ידה,
הם אמרו שגם היא חזרה בתשובה,	בזריזות אצבעות אשר אין לה מידה,
צדיקים מלמדים לה דיני יראים,	בדפיו תעלעל, עמודיו תדפדף,
לא תשוב עוד לפקוד את שדותיי החוטאים	היושב במרומים בוודאי מזדקף,

עטופה כל כולה, מבלי סדק פעוט,	וכעת לשידוך, הוציאוה לשוק,
צחור שדיה כיסתה במלבוש של צניעות,	ואני הנגזל מרומה ועשוק,
קרסולה העדין, בפוזמק הארוך,	חילוני עד כאב ואוהב כמאז,
על חלקת ירכה מתחתל הוא ברוך	הותירו אותי מחוץ למכרו,

שערה הארוך, הגולש ויורד,	והיא שוב לא תבוא, מתגנבת בלאט,
נאסף והושפל וכלואוהו כעת,	בין סדיני הרכים לעונג שבת,
במטפחת שביס נאנק מתפרץ,	ואני האומלל מה אוסיף לדבר,
והרבי אומר שצריך לקצץ	לו הייתה לי תשובה, אז הייתי חוזר.

מבטה אור אחר, לא עוד גיץ וברקים,
נאלמה לשונה שידעה תפנוקים,
ושפתייה רכות ונעות בתפילה,
מתחשק לי לבכות בשבילי, בשבילה.

אני והיא, רגשות, לבוש, שיער, שפה, ספרון ושידוך בשיר מבטאים את השינוי של "החוזרת בתשובה".

אורה מורג (1989) פרסמה ספר אוטוביוגרפי בשם מאה תפוחים חדשים (כולל מ.ע.מ.), שעובד לסדרת הטלוויזיה בערוץ 2 "לתפוס את השמיים" (קשת, 2000; 2005). מורג מספרת את סיפור משפחתה החילונית וההתמודדות עם בעלה השני ש"חזר בתשובה". מורג מנסה עמו "לחזור בתשובה" אולם נתקלת ביחס מזלזל ולא סבלני ומבינה שאינה יכולה להיכנס לעולם הדת, ומחליטה להישאר חילונית יחד עם אחד הילדים. שם הספר מאה תפוחים חדשים הוא תשובה שקיבלה מרבנית בשבת הראשונה שבה שהתה במרכז ל"חוזרים בתשובה" (שם: 101). לאחר ששאלה בתמימות בשבת כמה עולה דבר מסוים, ומפני שבשבת לא מדברים על כסף היא קיבלה תשובה של תפוחים (כולל מ.ע.מ.). מורג מציינת שתשובה זו גרמה לה להרהר רבות על אודות העולם שבעלה נכנס אליו, והביאה אותה לידי הבנה שהיא אינה מוכנה להיכנס אליו.

אמנון אריאלי, בעלה השני של מורג, "חזר בתשובה" ובספרו תינוק שנשבה (1996) מוצגת דמותו של רוני, "דוס חוזר בתשובה" המוצג בסדרת הטלוויזיה לתפוס את השמיים, המבוססת עליו. אריאלי כותב בהומור על דרכו הייחודית אל העולם החרדי תוך כדי ניסיון לשמור על קשרים עם משפחתו וחבריו החילונים. בתו, דריה אריאלי, "חזרה בשאלה" ושומרת על קשר עמו (כפי שנראה בסרט ירושלים ימינה, תל אביב שמאלה). הבחירה שלו לשם הספר היא מהפסוק "ותינוק שנשבה בין העכו"ם דינו כישראל... כמו כן אותן שאבותיו פרשו מדרכי הציבור והוא נתגדל ללא תורה, דינו כישראל לכל דבר... אי לא חשיב מזיד" (חזון אי"ש, יו"ד סוף סימן א). תינוק שנשבה במובן של אדם שלא יודע את עולם התורה. אריאלי מציין שהחל "לפרלרטט עם השכינה" וכך נכנס לעולם התורה.

גלילה רון-פדר-עמית מספרת בספרה פתאום באמצע גיל ההתבגרות (1997) על נער שהוריו החליטו ל"חזור בתשובה". בספר מוצג השילוב בין גיל ההתבגרות של הנער לשינוי העמוק שעובר על הוריו. מי יוותר על אורח החיים, זה המוכר של הנער או זה החדש של הוריו? היא מציגה שם שילוב: הנער גר אצל סבא וסבתא החילונים והוריו החרדים באים לביקורים.

בנם של צופיה ודן מלר "חזר בתשובה". דרך סיפור תהליך הניתוק של בנם מהם, בגלל התחרדותו, כתבו השניים שלושה ספרים: צידי הנפשות, תשובה "לתשובה" (1998); שדים מגיחים מאפלה: סיפורי התחרדות (2000); ויקרא את שמם אדם (2012) שעוסק בפרשת השבוע בפעימת הזמן. ספרים אלו מבקשים להתבונן בתופעת ההתחרדות וה"חזרה בתשובה" כתופעה מיסיונרית המאפיינת התנהגות בכתות. סיפורם האישי הכואב הפך עליהם את עולמם, וחלק ניכר מתכני הספרים מוקדש להראות ולהוכיח, שהמערכת החרדית היא מערכת מתוכננת ומשומנת בתקציבי ענק של אלו שאותם הם מכנים "צידי הנפשות". שני הספרים הראשונים הפכו ברבות השנים לספרים מרכזיים, כמעין ספרי הדרכה לאלו שמבקשים להתנגד לפעילותם של "צידי הנפשות" המחזירים בתשובה.

עודד מזרחי (2004; 2006; 2007) כתב שלושה ספרי המשך בשם אור חוזר, סיפורי תשובה אמיתיים ובהם ליקט מאות סיפורי תשובה. מזרחי "חוזר בתשובה" וליקוטי הסיפורים בספריו (2002; 2009) הם חלק מהתהליך שהוא עצמו עבר. מעניין השימוש במילים "אור חוזר", ואכן "חוזרים בתשובה" רבים מציינים את חשיבות האור בתהליך ה"חזרה" שלהם. גם פרידמן שחר (2012) ליקט בספר סימן שאלה, סימן תשובה מאות סיפורי תשובה.

דניאל גלרי (2004) כתב ספר אלבום לילדים בשם יום אחד אמא חזרה בתשובה, בו הוא מתאר את תהליך ה"חזרה בתשובה" של אשתו אירית. הוא עצמו "חזר בתשובה" בגיל 25 וחי עשר שנים ביישוב "בת עין" עם משפחתו. רצח רבין הובילו לחשבון נפש שהסתיים בעזיבת הדת ונטישת העולם הדתי לאומי שבו חי. בעוד שבתו (שירה) התקרבה לאשתו, בנו נשאר בין העולמות. גלרי מתאר בספר את קשייה של משפחה שנקרעת בין שני עולמות מנקודת מבטו של בנו: "יום אחד, אמא חזרה בתשובה. אבל אבא, נשאר חילוני. ואני? מה אני?... אבא מביט בה במבטים מוזרים. וכשאני מביט בשניהם, אני רואה כמעט שני זרים" (שם: 1). "חזרתה בתשובה" של האם גרמה בסופו של דבר לגירושין (שאותם מתאר גלרי בספר אירית, בשנת 2003).

יפה עזריאלה (Jaffe Azriela) ובעלה "חזרו בתשובה" והצטרפו לקהילת חב"ד בניו יורק. עזריאלה כתבה שני ספרי הדרכה: שני יהודים יכולים עדיין לחיות בנישואין מעורבים (2000), ולמה אתה מתכוון שאתה לא יכול לאכול בבית שלי? (2005). בדומה, מרדכי בכר ומשה ניומן (Mordechai Becher and Moshe Newman) כתבו מדריך אחרי החזרה (1994); פרנק מרגוליס (Faranak Margolese) כתבה מדריך בשם מחוץ לדרך: כיצד להתמודד עם

האתגר על התמודדות עם יוצאים והחזרתם בתשובה; ליסה איקן (Lisa Aiken) כתבה מדריך הישרדות לבעל תשובה (2009); ודויד באום (David Baum) כתב את המדריך ליהודי הלא אורתודוקסי ליהדות האורתודוקסית (2010). ספרי הדרכה אלו מבקשים להראות לזוגות, שחרף המהלך הרוחני ניתן לשמור על זוגיות ועל התא המשפחתי אף על פי שאחד מבני המשפחה "חזר בתשובה". הבנת השינוי והפערים הרוחניים המתגלעים בין בני הזוג, עשויה להוביל למקום של שילוב וחיים משותפים. ספרים אלו (באנגלית) מותאמים אמנם ליהדות ארצות הברית ולתופעת ההתבוללות במשפחות יהודיות רבות, אבל גם בארץ יש ארגונים המבקשים לגשר בין בני זוג שמתגלעים ביניהם פערים רוחניים (למשל, הפעילות ב"מכון מאיר" בארץ). עיון בהם מראה כי תהליך ה"חזרה בתשובה" של אחד מבני המשפחה יכול להוביל לשיתוף פעולה ולאו דווקא לניתוק.

שולי רנד, נולד למשפחה דתית לאומית ועזב את החברה הדתית. במהלך שירותו הצבאי בסוף שנות התשעים "חזר בתשובה" והצטרף לחסידות ברסלב. רנד הוא שחקן, במאי וזמר שהתפרסם בעקבות הסרט אושפיזין (2004) (שכתב וגם משחק בו) והפיק את הדיסק והמופע שלו נקודה טובה (2007). הסרט, הדיסק והמופע הם שילוב של עולמו הפנימי עם תהליך התשובה שעבר עליו. בדיסק אומר רנד: "למורי ורבי שלום ארוש שליט"א [עוסק רבות בהרצאות בנושאי תשובה ואמונה ברחבי הארץ וגם באתר ברסלב] שהולך אותי בגן האמונה ונטע בי האומץ ללכת ללקט את האבדות שלי ולהחזיר אותן לשורשן" (גב הדיסק).

השימוש במילים "גן אמונה", ליקוט אבדות וחזרה לשורשים מאפיין "חוזרים בתשובה" המבקשים לאפיין את התהליך הנפשי שעובר עליהם כחיפוש עמוק. על תהליך החיפוש והתחזקותו של רנד פורסם בעיתונים מעריב (מאור, 2009) ומקור ראשון (כהן, 2009) ונכתב בהם בהרחבה על המשבר הכלכלי העמוק שרנד שרוי בו בגלל הניסיון להקים להקת תיאטרון כושלת. כתבות אלו מדגישות את תהליך התשובה של רנד ואת הניסיון שבו הוא צועד כעת.

מיכל-בת שבע רנד, רעייתו של שולי רנד, חזרה בתשובה עם בעלה והצטרפה עמו לחסידות ברסלב. בעיתונות של ליל צום הכיפורים תש"ע פורסמו כתבות על חזרתה בתשובה של מיכל ועל יחסה לחילונים "כתינוקות שנשבו". בעיתון מעריב, ראינה מזרחי (2009) את מיכל:

חזרה בתשובה. תודה, תודה, תודה לקדוש ברוך הוא שזיכה אותי, כי בן אדם יכול לרצות תשובה ולחשוב על זה, אבל זה לא מובן מאליו ולא את כל אחד השם רוצה ולא את כל אחד השם מחזיר בתשובה. אני מודה לקדוש ברוך

הוא על כך שהילדים שלי גדלים במקום הזה ומאחלת את זה לכל אחד. לא הייתי רוצה לראות אותם גדלים בעולם המטורף הזה שצריכים להתמודד אתו היום. יש תכלית לייסורים, כולנו עוברים ייסורים, אבל בתוך התשובה אני מבינה את התכלית, את המהות. לא שאני יכולה להבין חשבונות שמייים, אבל יש למה לצפות. אני לא נמצאת בספקות, הדרך ברורה לי. כל העולם של היהדות והאמונה מלא בויתורים, אבל על דבר אחד אתה לא מוותר וזה על עצמך. כל הוויתורים החיצוניים האלה מחזקים את האני שלך, ולא במובן של אגו אלא במובן של בן מלך. אני מרגישה בת מלך ולא עוד איזו ברירה. זה כבר 15 שנה.

בשירו "מוחין דקטנות"⁶⁶ ("נקודה טובה, " 2007) כותב שולי רנד:
 יושב בשדה מבולבל בוהה,
 אף נקודה טובה באופק לא רואה,
 הזמן מעיק עובר בזחילה,
 ואני עוד לא הצלחתי לשחרר אפילו מילה,
 נשמה ענייה צויה וסוחפת,
 עליך עיני יורדת דמעה.
 איך את שנחצבת מהיכל של אמת,
 נגזר עליך בעולם החומר לשוטט.
 אי, אי, איזה עצבות מוחין דקטנות.

לפעמים אנו רואים חסיד ברסלב עליז ולהרף רגע חושבים: כמה טוב לבן אדם הזה, שאין לו בכלל בעיות. כל היום הוא רוקד ומתבטל, אין לו שום דאגות ודברים חשובים לעשות. אבל, התבודדות של שעה בשדה כמידות

66 מידות "מוחין דקטנות" ו"מוחין דגדלות" אלו שתי שיטות לפתרון בעיות בקבלה השכלית: "מוחין דקטנות" היא הפעלת המוח בדרך חשיבה בלתי מפותחת, לחוצה ומצומצמת על קושי רגעי; "מוחין דגדלות" היא הפעלת המוח בדרך בוגרת יותר, בחשיבה כוללת ומפותחת וצריכה רגיעה. בחסידות ברסלב נהוג להתבודד כשעה ביום (בשדה או בכל מקום מבודד, יש כאלו הנוסעים למדבר) כדי להגיע לפנימיות היעד ומעבר מקשיי היום יום (דקטנות) לחשיבה על הכלל (דגדלות). באתר "התבודדות" ניתן לראות כיצד משלבים שתי מידות קבליות אלו www.hitbodedut.com. קהילות תשובה ניתן לראות למשל, ביישובים איביים, איבי הנחל, יישוב הדעת ועוד. על חשיבות המדבר והתבודדות כמסע רוחני, ראו: רוטנברג (2012).

מוחין דקטנות, היא התבודדות עם הבעיות הקטנות של החיים והבנת כוחה הגדול של התשובה.

נועה-ירון דיין מספרת בספרה מקימי (2007) את סיפורה של עלמה, מנחת טלוויזיה, ואת תהליך ה"חזרה בתשובה" שהיא עצמה עוברת, כנועה (בקרוב גם כסדרה בהוט). היא מגדירה עצמה כיום כבעלת תשובה, חסידת ברסלב. שם הספר מקימי לקוח מכתבי רבי נחמן מברסלב ומבטא תהליך של שינוי, כוחו של סיפור, כוחו של הלא מודע, הצדיק או המורה, היסוד הנשי באלוהות ותיקון. כל אלה מושגים מרכזיים בחסידות זו.

הסופר והמשורר איתמר יעוז-קסט נולד בהונגריה למשפחה חילונית מתבוללת, למרות שמקורותיו במשפחה רבנית שורשית. יעוז-קסט הוא ניצול שואה. בשנות השמונים של המאה הקודמת החל לבקש את דרכו בכיוון האמוני-דתי בעולמה של היהדות, ויש המגדירים אותו כמשורר אמוני שדרך אמנות השירה הוא מבטא את תהליך ההתחזקות וה"חזרה בתשובה". בשנת 2009 ראה אור אוסף מקיף של שיריו בשם ספר האור הלבן: שירים על אמונה ועל תשובה. גם בו ניתן לזהות את הבחירה במילים "אור" ו"לבן" כמבטאות תחנות בחייו של "חוזר בתשובה". למשל, בשיר "החזירנו בתשובה שלמה לפניך":

לחזור בתשובה?.. ואולם לפנות ולשוב יכול רק מי שרחק, ואני שבקרבתך לא עמדתי מעולם, ורק מפי ספרים למדתי על קיום מצוות וטעמן, ובדרך הדמיון בלבד התפללתי תפל ערב ובוקר (שם: 62).

הרב ארז משה דורון נולד בארץ בשנת 1962 ולמד בתיכון "בליך" ברמת חן. בשנתיים האחרונות של התיכון עזב את הבית ועבר לפנימיית הנוער "הדסים", שם סיים את לימודיו והתגייס לצבא. בעת שירותו הצבאי ברמת הגולן, "חזר בתשובה" לאחר שהזדמנו לידיו ספריו של רבי נחמן מברסלב. לאחר שחרורו מהצבא למד בישיבה ל"חוזרים בתשובה". שנים אחדות לאחר מכן החל ללמד בחוגי בית ברחבי הארץ את סיפורי המעשיות של רבי נחמן מברסלב ופירושן כמשל על נפש האדם. משנת 1989 ועד היום כתב 32 ספרים, כגון אבק לזהב (2009); לבד (2007); אור פנימי (2006); סיפורי מעשיות, מסע (1989) ועוד. ספריו השונים מבקשים לעזור לאדם הרוחני לעשות את דרכו בעולמות התשובה על פי עולמו של רבי נחמן מברסלב. לאחרונה החל להגיש תוכנית שיחות בימי שישי עם צביקה יחזקאלי (ראש הדסק הערבי בערוץ 10 ומתחזק בעצמו) בערוץ 10 בשם "חבר לנפש". יחזקאלי מעביר סדנה (עם גידי דבוש) המבוססת על טיפול בהשראת שיטת רבי נחמן מאומן, שעל פיו צריך אדם להתבודד שעה

ביום כדי להתחזק רוחנית (באינטרנט נרשם בהומור: צ, צב, צבי, צביקה יחזקאלי באומן).

בשנים האחרונות בולטים מורים רוחניים רבים במרחב הציבורי ובאינטרנט (ייעוץ לאנשי עסקים, לידוענים (סלבים), למתחזקים ולקהל הרחב המחפש התגלות והארה, למשל, ניסים אמון, רפיק ידידיה קמחי, מיכאל לייטמן, שלמה קאלו, שי טובלי, שושנה צימרמן, ימימה מזרחי, דורית בן-דור, אוהד אזרחי ועוד.⁶⁷

האדמו"ר מרחלין, או בכינויו כ"ק (כבוד קדושת) האדמו"ר (אדוננו מורנו ורבנו) רבי פד"ה (פנחס דניאל הכהן) רחלין שליט"א (שיחיה לאורך ימים טובים אמן). הרב רחלין עלה לארץ מארגנטינה בה גדל כילד חילוני. לאחר שירותו הצבאי החל ל"חזור בתשובה", עבד כמורה ולמד קבלה בנתניה. לפי חסידיו של הרב ניכר שזכה ל"מגיד".⁶⁸ הרב הקים חסידות ("רחלין") שמאופיינת בשילוב וליקוט רעיונות מברסלב, מחב"ד, מהרב קוק ומקרליבך. רוב חסידיו הם בעלי תשובה וההשקפה המוצהרת היא של "עבודת הנפש", אהבת ישראל, קירוב רחוקים ופתיחת כל פנימיות התורה לכלל עם ישראל. חסידות זו היא עצמאית (אינה מסתייעת בתמיכה ממשלתית או חרדית), לבושם של החסידים מאופיין בכובע קסקט שחור, גידול זקן וחלקם לבושים במעילים שחורים. קירוב הלבבות נעשה באמצעות מוזיקת טראנס. הרב ערך עד כה כ-20 ספרים בנושאי תשובה (באתר האינטרנט של החסידות). אל הרב פונים ל"ייעוץ" דרך "חוכמת הפרצוף" (לדעת טיבו של אדם דרך פרצופו) ו"הארה" (מסר חיצוני משמיים), ברכה לפונה.

יש המכנים חסידות זו, ובכלל תנועות תשובה חדשות (וגם ניו-אייג'יות), כתנועות שוליים שהן שיאו של גל אופנתי. הטענה היא שחסידויות אלו עונות על צורך נפשי של אדם בעולם המודרני, ובמיוחד

67 לרשימה מלאה של מורים רוחניים בארץ, ראו: ליאת שלזינגר, מוסף מעריב, 12.4.2012.

68 "מגיד" הוא מונח בקבלה היהודית המתאר כוח עליון, מלאך או נשמה של צדיק שנפטר, המתגלים לצדיק חי בחוויה מיסטית, בחלום או בהקיץ. רבי יוסף קארו (מחבר ספר ההלכה הגדול שולחן ערוך) סיפר ש"מגיד" ניצב לידו ואמר באוזנו את אשר עליו לכתוב. מספרים שאחד מתלמידיו של המגיד ממזריטש יצא מהמקווה בערב יום הכיפורים ופגש בחברו. אמר לו החבר: "אחי! מה יהיה איתנו, עם כל העבירות שלנו?" השיב לו הראשון: "מילא העבירות, נעשה עליהן תשובה. אבל מה עם המצוות שלנו? אילו מצוות עלובות וחסרות נשמה! איך נעשה תשובה עליהן?" ראו: נבון (2012: 45).

מהוות מענה לנוער מבולבל (הן חרדי והן דתי לאומי). לכן הן מהוות איום על הממסד האורתודוקסי שמתנגד להן. קליין, אורון ורוח-מדבר (2010) טוענים שבשנים האחרונות נוצרת קבוצה חדשה שאותה הם מכנים בשם "חילוניות רליגיוזית": קבוצה נרחבת בחברה הישראלית המשלבת חילוניות, רוחניות והלכה. חסידי הניו-אייג' הישראלי נעים מקוטב של אדישות כלפי ההלכה, לקוטב של שימור ההלכה. בתווך מצויים מגוון שילובים של הלכה וניו-אייג' (שם: 57).

ברוכמן, יעקב, ינקו (2008) מתאר בספרו אריה בלי שיניים את השינוי שחל בו מעברייני וסוחר סמים לחסיד חב"ד. ספר זה מתובל בהומור רב והפך למעין ספר חובה לקריאה בקרב "חוזרים בתשובה" רבים ובמיוחד בקרב חסידי חב"ד ובני נוער; גם שוקי (משה) בסו (2010) מתאר בספרו אבא, למה? את עולם התשובה שגילה בבית הכלא לאחר שירה למוות באביו המתעלל.

השיר "בין תל אביב ובני ברק" (מאיר עציון, 2011, המבוצע על ידי דברים בעלמא) מספר על חבר שהתחרד:

אני רואה אותך חוזר בתשובה,
מהבלבול אל, הישיבה
מאוזן ולא בורח,
מעודן עם פני ירח,
אתה חסר לי...

בעת האחרונה סופרים רבים כותבים רומנים בדיוניים וסמי-ביוגרפיים על קשיים בתהליך התשובה, כגון, דרר-ליבוביץ (2011); לוי (2012).

ד. עיתונות

בעיתונות החילונית, כגון, מעריב, ידיעות אחרונות והארץ; בעיתונות הדתית, כגון, בשבע, מקור ראשון; בעיתונות החרדית, כגון: משפחה, יתד נאמן, יום ליום, בקהילה ובעלוני בתי כנסת שונים, ניתן לקרוא באופן תדיר סיפורים של "חוזרים בתשובה", על תנועה או על ישיבה/ת"ת (תלמוד תורה) של "חוזרים". בעיתונות החילונית מדובר בסיפור אקזוטי שימשוך את הקוראים. ואילו מבחינת הציבור הדתי והחרדי הסיפורים מיועדים להראות כי תהליך התשובה הוא הדרך הנכונה, ומהווה חיזוק לאורח החיים הפנימי, ואזהרה מפני קלקולים וסכנות האורבים לאדם בעולם החילוני.

בשנים האחרונות אפשר לציין כמה אישים בולטים המייצגים מגמה זו (ישנם עוד רבים וקצרה היריעה מלפרטם), למשל, שרון סורקיס (בתו של מבקר המדינה מיכה לינדנשטראוס, חסידת ברסלב), יצחק (איקא) ישראלי (אמן וצייר), תמיר ימיני (להקת טיפקס), בני אלבז ("זמר הבית" של ש"ס), מרדכי (פופיק) ארנון (זמר ושחקן, רב וכותב בעיתון החרדי משפחה), יצחק פוקס (זמר), יונתן ואהרון יוסף רזאל (זמרים), ינון טייב (זמר), גלית בורג מיכאל (זמרת), אלונה איינשטיין, רן ובר, אתי אנקרי (זמרת), ג'וני משעלי (זמר), אור ישר (תסריטאי), אלון פרנק (צלם), גילי שושן (שחקן), רמה בורשטין (סופרת ובמאית),⁶⁹ הרב שלום ארוש (חסיד ברסלב), ארז יחיאל (זמר), הרב עמוס לביא, הרב ניר מנוסי (בנו של הפזמונאי ידי מנוסי), פייגה (קלרה) אלפרון (ממשפחת אלפרון הפכה לחסידת ברסלב, שנאבקה בהפרדה בין "חוזרים חדשים" ל"חוזרים ותיקים" בישיבת ברסלב "שובו בנים"), הרב ראובן אלבז (ש"ס), שיטת ה"פשיטות", יצאה למקומות הבילוי של בני הנוער במטרה לפגוש אותם שם בדרכי נועם, ישיבת "אור חיים" לנוער מתחזק, עופר חוגי והרב שלמה בניזרי (מש"ס), דודי אפל (קבלן), אהוד בנאי,⁷⁰ מאיר, בנאי, אביתר בנאי (זמרים), אדם יוסף בן לביא ("פיש הגדול", אדם לוינזון, זמר חסיד ברסלב), מתיסיהו (זמר ראפר),⁷¹ עדי רן (זמר) שסיפור התחזקותו בחסידות ברסלב פורסם

69 ראו ספרה של בורשטין (2012) עשרים ושמונה שערים ובו תיאור התשובה בשערים שונים. בורשטין חזרה בתשובה בשנת 1996 וחברה בקהילת "אביר יעקב" בתל אביב. סרטה למלא את החלל על נפתולי שידוך במשפחה חרדית בתל אביב זכה בפרס אופיר לסרט המצטיין לשנת תשע"ב. ראו גם סרטו של שולי רנד משנת 2004 אושפיזין, שעוסק בהתחזקות של שולי ושל אשתו מיכל, וסרטו של מני יעיש משנת 2012 המשגיחים, שעוסק בשלושה "חוזרים בתשובה" ברסלבים הנחושים בדעתם להפיץ את דבר השם בקרב בחורות שאינן צנועות בלבושן, וכל מיני מחללי שבת וזאת באמצעי אלימות מגוונים. על קולנוע חרדי ראו וניג (2011) "חוזרת בתשובה".

70 ראו ספרו של בנאי (2012) זה המקום. ספר זה הוא חיפוש אחר מקום בעולם של הכותב ומושלבים בו זיכרונות ופרווה, אוטוביוגרפיה ובדיון.

71 בתאריך 23.12.2011 דווח בהרחבה בעיתונות החילונית על כך שמתיסיהו גילח את זקנו וכותרות הבליטו את הלבטים: "הבנתי שזו לא האמת שלי", "החשש ממה יגידו", "המבטים המוזרים", "הבלבול הפנימי והחרדות" ו"מתיסיהו יוצא בשאלה". www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4165822,00.html. לאחר כחודש דווח בעיתונות שמתיסיהו החל לגדל מחדש את זקנו אבל טרם החליט על רמתו הדתית. בדומה, הרב אהרון ברגר שדווח בעיתונות (24 בספטמבר 2012) "הרבי שחזר בשאלה ואז בתשובה." "בוקר אחד לפני כחצי שנה, הרבי

בהבלטה בעיתונות. אחד משיריו "אבא נהייתי דוס" (1998, הד ארצי) מתאר את תהליך השינוי הדתי שעובר עליו:

מחר תודיעו לכולם	אבא נהייתי דוס,
שיש קדוש ברוך הוא בעולם.	זה לא אומר שאתה צריך לכעוס,
ומי שלא רוצה להתעדכן	אמא נהייתי דוס,
רחמנא ליצלן מסכן מסכן ללל... ללל ...	זה לא אומר שאת צריכה לכעוס.

סבתא נהייתי דוס,	אמנם נולדתי לדור
תוציאי ת'שיניים מהכוס.	שרוב גווניו בסביבות שחור,
סבא נהייתי דוס,	אבל גיליתי ת'אמת
ועוד מעט ישברו פה כוס.	וכל השאר הוא סתם טפט.

ללל... פרו ורבו ללל... פרו ורבו	אבא נהייתי דוס.
	זה לא אומר שאתה צריך לכעוס.
	אמא נהייתי דוס,
	זה לא אומר שאת צריכה לכעוס.

דוס, כעס, אבא ואמא, סבא וסבתא וצבעים בשיר מבטאים את השינוי שעובר ה"חוזר בתשובה".

"חוזרים בתשובה" נוספים שאפשר לציין: שחר ואהוד אריאל (בניו של הזמר מאיר אריאל ז"ל), ג'קי מקייטן ז"ל (זמר), דניאל זמיר (זמר), גד ליאור (זמר), גילי שושן (שחקן ושדרן), יהודה ברקן (שחקן ובמאי "אבא גנוב גרסת המציאות", מעביר ערבי התחזקות לזיכוי הרבים בשם "מאבא גנוב לאבינו שבשמיים"), אורי רווח (עיתונאי ערוץ 1), רוני ונורית איילון (מרכז "שורשים" בשיינקין), שחר וולנר (עו"ד, עמותת "שכר מצווה"), יעקב וארז גוטליב (טייסים שחזרו בתשובה), אריאל זילבר (זמר),⁷² עירית

שלהם גילח את הזקן והסיר את הכיפה השחורה. כיום "האדמור מקאראסטין" שמתדוודה כי הידרדר עד כדי אכילת חמץ בפסח מנסה לחזור בתשובה". ראו:

www.ynet.co.il/articles/1,7340,L-4285740,00.html

72 רועי זילבר עשה סרט בשם אני והזילבר (יס דוקו, 2011) על ה"חזרה בתשובה" של אביו אריאל. ביוטיוב עלה לאחרונה שיר חדש של אריאל זילבר בשם "תתעורר" (מילים ולחן של הרב יצחק גינזבורג): "תתעורר, תתעורר כי אתה נמצא בחושך חזק. תתעורר, תתעורר כי אתה נמצא בחושך חזק."

שלג (שחקנית שבשנת 2012 דווח על התרחקותה מהדת), אביגיל מייזליק (עיתונאית וסופרת מפורסמת בעולם החרדי), נועה נתניהו הרן-רוט (בתו הבכורה של בנימין נתניהו); אלוף (מיל') אביחי מנדלבלוט (פצ"ר, פרקליט צבאי ראשי); הרב תא"ל (מיל') אביחי רונצקי (רבצ"ר, הרב הצבאי הראשי); הרב סא"ל צדוק (דוקי), הרב ניר בן ארצי (ראש "תחום תודעה יהודית" ברבנות הצבאית), הרב שי פירון, קרמרמן איה (מהצמד "איה ושירלי" מארגנת שיעורי התחזקות), אביחי כהן (דוגמן), ורן ובר (מעביר הרצאות רוחניות בחיי המעשה).

גם שחקני כדורגל שחזרו בתשובה ובהם: רפי פור (קשר עירוני רמת השרון), יוסי נגר, דני רוזבן ואלירן פלח (הפועל קריית שמונה, כיום אברכים בישיבת "אור חיים"), אודי אשש, אופיר שמואלי, יוסי אברהמי, שלומי קיראט, אילן אלהרר (מבית"ר ירושלים) ועוד.

לרשימה חלקית זו ניתן להוסיף מתחזקים רבים (גם "מתחזקים של שישי שבת", בהומור: ברדסלבריטי), וגם "מתחזקים עמוקים יותר, כל אחד על מיקומו והגדרתו האישית (והחברתית).⁷³ כגון אלי יצפאן (שחקן), יהודה סעדו (זוכה כוכב נולד), עפר לוי (זמר), בטי רוקוואי (סוכנת דוגמניות), אורנה פיטוסי (שחקנית), גולן אזולאי (שחקן), פיני גרשון (מאמן כדורסל), אקי אבני (שחקן), דני שטג (שחקן), אריק ברמן (זמר),

73 ראו את מחקרו של שלג (2010) מעברי ישן ליהודי חדש: על רנסנס היהדות בחברה הישראלית. טענתו שהחברה הישראלית כחברה מאוימת (ביטחונית וחברתית) מחפשת אחר תוכן/סיבה/עוגן חדש, חיפוש אלטרנטיבי ועושר צבעים וגוונים אחרים. עוגנים אלו לא מחייבים שינוי עמוק בלבוש או בריטואלים (יהדות בלי מצוות) הנדרשים כדי לקיימם. שבילי ההתחזקות והמסורתיות החדשים הללו מאפשרים לשמור על חיים חילוניים ויהודיים בכפיפה אחת. בדומה ניתן לראות כיצד רבי נחמן הופך לאייקון תרבותי ועשרות אלפים נוסעים לאומן בכל שנה. להרחבה מתוך הספרות העצומה אציע: גרין (1979) ודמותו של רבי נחמן; נחמני ורודריגז (2011) על מפגשים עם רבי נחמן; הורן (2010) ושטיינזלץ (2011) על סיפורי מעשיות של רבי נחמן מברסלב; וינשטוק (2011) והמסע לאומן; מרק (2011) ודיונו בהתגלות ובתיקון של רבי נחמן; מייליש (2012) ותורת ר' נחמן לפי פרשיות השבוע; אזמרה, סדרת ספרים על חיפוש נקודות טובות (www.azmamra.co.il); אסף (2000) ותולדות החסידות; פלדמן (2011) ודיונה על טקסי תיקון מודרניים. בדומה תנועת "קבלה לעם" המשלבת רוחניות תוך כדי שמירת החיים המודרניים ואף החילוניים. www.kab.co.il; גארב (2005) המרחיב על הקבלה במאה ה-20; ווינשטיין (2011) ודיונו בקבלה והמודרניות היהודית ובתיירות הקברים של העת האחרונה.

לאה שבת (זמרת), דוד דאור (זמר), שי גבסו (זמר),⁷⁴ מיכה שטרית (זמר), ליאור נרקיס (זמר); עמיר בניון (זמר), רותי נבון (זמרת), דורון שפר (שחקן כדורסל) ואנשי תקשורת כינון מגל, שרון גל, לינור אברג'יל (דוגמנית), רואי לוי (זמר) ועוד.

נתן (נתי) רביץ (שחקן) שציין בריאיון עמו (הירשפלד, 2010) כי: אני לא מגדיר את עצמי. כשאתה מגדיר אתה שם גדר. אתה שם גבול ואדם הוא דינאמי, הוא יכול היום להיות ככה ומחר אחרת. אני יהודי מאמין. יהודי ירא שמייים. אבל אני לא רוצה להגדיר את עצמי יותר מדי כי אז זה יכניס אותי למתחם שאני אצטרך להתנהל לפיו, ואת זה אני לא רוצה.

נתי מבקש להישאר בזהות לימינלית ללא גבולות ברורים. דתי אבל בעל חופש חילוני. הוא מצלם תוכנית שבועית "עונג שבת" (ערוץ הידברות), הולך לבית כנסת בשבתות ובמקביל משחק בטלנובלות.

להבדיל, לעתים קרובות אנו רואים בתקשורת עבריינים או נאשמים מניחים כיפה על ראשם. כנראה שלא מדובר ב"חזרה בתשובה" או בהתחזקות פתאומית, זאת בשונה מ"חזרה בתשובה" בכלא, שהיא תהליך ארוך ועמוק יותר (תימור, 2006). קיימת עמותה בשם "קרן התשובה לשיקום אסירים לפי היהדות". מדובר פה כנראה באפשרות לזכות בהקלות, אולי מתוך מגמה לעורר אמפטיה בשופטים ובתקשורת.

מערכת עיתון מעריב (2007) פרסמה באינטרנט את 12 בעלי התשובה המשפיעים בכל הזמנים. רשימה הכוללת את הרב אורי זוהר, אפי איתם (תא"ל וח"כ לשעבר מהמפד"ל), שלמה בניזרי (ש"ס), שולי רנד (זמר ושחקן), סיון רהב-מאיר, הרב עדין שטיינזלץ, אביתר בנאי, ברוריה (ברי) סימון-זוהר (רקדנית בטן לשעבר), תא"ל הרב אבי רונצקי (הרב הצבאי הראשי), עירית שלג נריה (שחקנית), נועה ירון-דיין (אשת תקשורת), בן סנוף (זמר), וחנן לדרמן (שחקן).

ברשימה המורחבת (או "לא התמקמו סופית", כפי שנכתב בכתבה) איש העסקים שלמה קאליש, רותי נבון, דורון שפר, דני שטג, שרון רג'אנו, אדיר זיק, אבשלום קור, יהודה סעדו, אביחי כהן (דוגמן עבר),

74 ביום הכיפורים תשע"ג דווח בעיתונות על כך שגבסו נפרד לשלום מהכיפה: האכזבה מהרבנים, החיפוש אחר אלוהים, ההופעות בהתנחלויות, שינוי פוליטי ומשבר הנישואין הובילו את גבסו להלך בין העולמות. "אני לא אוהב את הביטוי 'חוזר בשאלה', למרות שהוא באמת מתאים למצבי הנוכחי" (דני ספקטור, 25.9.2012, ידיעות אחרונות, עמ' 38).

שלמה קירת ואילן אלהרר (כדורגלנים), אביתר לזר (שחקן) ואורי רווח (כתב). רשימה מגוונת זו כוללת ידוענים (סלבס), אנשי תקשורת, אנשי צבא (לעתים רושמים "טייס חוזר בתשובה" ככותרת מרכזית), אמנים, זמרים, שחקנים, אנשי ספורט, מדענים ועוד.

ברשימה נוספת שפורסמה בעיתון מעריב בשם "המין החזק",⁷⁵ מתואר גל ההתחזקות של אמנים וידוענים (חלק מהשמות ומהסיפורים חוזרים בכל כתבה) כמו איה קרמרמן, צבי יחזקאלי, דין דין אביב, אהוד בנאי, גיל קופטש, אביתר בנאי, לינור אברג'יל, סיון רהב־מאיר, עדן הראל, רותי נבון, מאיר בנאי, אתי אנקרי ועופר לוי. סיפורם האישי והציבורי מודגש בהרחבה בתקשורת.

דמות מרתקת נוספת היא ישעיה (שי) הורוויץ. שי הוא חרדי מבית. בגיל 18 עזב את העולם החרדי והיה ממקימי אגודת "ה.ל.ל." (האגודה ליוצאים לשאלה, הפועלת עד היום). לאחר כמה שנים עזב את העולם החילוני ו"חזר בתשובה". בסרט ירושלים ימינה, תל אביב שמאלה (2004) מוצגת הליכתו בין שני העולמות – החילוני והחרדי. כיום הוא עיתונאי בעיתון החרדי משפחה. כתיבתו עוסקת בין השאר בניסיון להראות את העולם החילוני כעולם רצוף קלקולים רבים. בכתבה בעיתון מעריב מקובר־בליקוב (2009) ראינה אותו:

(שאלה) ממתי אתה מאמין באל? (תשובה) היו לי שלבים בחיים. בצעירותי היה לי קשר עם בורא עולם באמצעות הלב והרגש. בגיל ההתבגרות, מסיבות שונות, נדחפתי החוצה מהמסגרת החרדית. בגיל 18 הקמתי עמותה שתסייע לצעירים מתפקדים. כדי לתמוך באורח חיי, פיתחתי סדרת טיעונים שטחיים ושכלתניים כדוגמת "אם הוא כל כך גדול, מה חשובות לו המצוות הקטנות?" התקשורת עטה עליי כמוצאת שלל רב. אבל החשיפה הזו החזירה אותי לעץ היהדות.

בעיתונות החרדית חזר הורוויץ לשמו המלא שי־ישעיה הורוויץ וסיפור יציאתו לעולם החילוני מוצנע. כניסתו מחדש לעולם החרדי והקמת משפחה חרדית ברוכת ילדים, מאפשרת לו ולמשפחתו למחוק את עברו הבעייתי.

דמות מרתקת נוספת היא זו של הרב יצחק טוביה וייס (גאב'ד, גאון אבות בתי הדין, משנת תשס"ג, בעדה החרדית)⁷⁶ ועלייתו המטאורית

75 ראו: בן נון שגיא, "המין החזק", מעריב, 25.4.2012.

76 העדה החרדית היא פלג בולט בציבור החרדי (כ־40,000 איש) המתייחד

לעמדת הנהגה ביהדות החרדית (פריד, 2009). הרב וייס הוביל את מהומות העדה החרדית בירושלים (לאחר זכייתו של ניר ברקת במשרת ראש עיריית ירושלים בשנת 2008, פתיחת החניונים קרתא וספרא בשבת, וסיפור התערבות מוסדות המדינה במקרה של חשד להתעללות בילדים בחסידות "תולדות אהרון"). הוא היה גם זה שחתם על הפסקתן של המהומות לאחר כחודש.

חשוב להתבונן בשני אירועים שהעסיקו את העולם החרדי בשנת תשס"ט (יוני 2009) וגרמו להפגנות גדולות של חרדים בירושלים: סיפור המכונה (בעיתונות החילונית) "האם המרעיבה" (אמא מחסידות "תולדות אהרון", פלג בעדה החרדית, החשודה בהרעבת בנה עקב חשד לתסמונת מינכאוזון, רצון חולני לתשומת לב), לעומת הסיפור המכונה "אמא טאליבן", (אמא השייכת לקבוצה של "חוזרים בתשובה" בקהילת "לב טהור". חלקה בבית שמש וחלקה בסנט אגט, קוויבק קנדה, בהנהגת הרב שלמה הלברנץ,⁷⁷ שהורשעה בהתעללות קשה ב-12 ילדיה ובהתעלמות מגילוי עריות בתוך משפחתה). מדוע התפרעו החרדים כשעצרו את "האם המרעיבה" ומדוע לא מחו על הרשעת "אמא טאליבן"? והתשובה היא: גבולות ורמה דתית.

אנשי "העדה החרדית" הובילו הפגנות אלימות בנושאים של פתיחת חניונים בשבת ופרשת "האמא המרעיבה" מחסידות "תולדות אהרון". שבירת כלים זו מקורה בחשש מחדירת העולם החילוני לתוככי העולם החרדי, והכעס מדריסת החילוניות על ידי בחירת ניר ברקת, ראש עיר

בהתנגדותו החריפה לציונות (למשל, הם אינם נוהגים לפקוד את הכותל המערבי בגלל הכיבוש הציוני). העדה כוללת כמה קבוצות: אנשי היישוב הישן ("פרושים" שאינם חסידים), קהילת סאטמר, חסידות שומרי אמונים, חסידות "תולדות אהרון", חסידות תולדות אהרון יצחק, חסידות פינסק קרלין, חסידות דושינסקיא ועוד כמה קבוצות קטנות כברסלבים, "פרושים" ועוד. הם יושבים בעיקר בירושלים (מאה שערים ושכונת גאולה) ומעטים בבית שמש. להרחבה על מהומות החרדים ומיקומו של הרב וייס ראו עיתונות יומית (חילונית וחרדית) של חודש יולי 2009. על הרב וייס כנער ראו: www.nrg.co.il/online/1/ART1/915/563.html. על הקצנה בעולם החרדי כיום ראו חוברת מיוחדת של ארץ אחרת 2009: "כפייה: בין רמות בית שמש לקאבול". ראו גם מחקרו של ויינשטיין (2011: 315-406) על דמותה של האשה ברוח הקבלה והקשרה ל"נשות הטאליבן".

77 על קהילת "לב טהור", ראו: שי פוגלמן, הארץ 9.3.2012; אמילי עמרוסי, ישראל היום 10.8.2012; 17.8.2012. וסדרת כתבות של אמנון לוי "קהילת 'לב טהור'", ערוץ 10, "פנים אמיתיות", אוקטובר 2012.

חילוני, שנבחר בשנת 2008, בין השאר בגלל פילוג חרדי פנימי. הרשעת "אמא טאליבן" עברה בשקט⁷⁸ בגלל הסיבות הבאות: (א) מדובר במשפחה שמהווה חלק מקהילה של כ-40 משפחות של "חוזרים בתשובה" שלא נקלטו בירושלים (לא בישיבות, לא במגורים, לא בשידוך ולא בחינוך). דחייה זו אילצה אותם לנדוד לבית שמש; (ב) הדחייה הקשה הובילה להקצנה התנהגותית קשה, שבמרכזה האמונה, שאם אמא תתעלל בילדיה (פיזית ונפשית), תכה אותם במקל, בחגורה, בכבל חשמל ותשב שבעה על שני ילדיה שעזבו את בית שמש ("חזרו בשאלה")⁷⁹ היא תעלה את רמתם הרוחנית ותטהר אותם; (ג) הנשים בקבוצה זו הקצינו מאוד את התנהגותן: התפללו במשך כל היום מחמש בבוקר עד שתיים לפנות בוקר למחרת, מיעטו לצאת מביתן, חלק מהנשים לא שלחו את הילדים לבית הספר, לבושן כולל שבע שכבות. הגברים, בראשות אליאור חן, יצרו שליטה הדוקה.

דחייתם של "חוזרים בתשובה" מקהילות חרדיות מכריחה אותם ליצור קהילות משלהם. שם, כשלצדם אנשים נוספים שניתקו מעגלי חיים קודמים, מתפתח לעתים דפוס של התנהגויות קיצוניות. "אמא טאליבן" היא דוגמא קיצונית לכך. אלו הם אנשים שכל מעגליהם התפרקו. הם התנתקו מהמשפחה, מהקהילה ומזהותם החילונית. כאשר הם מנסים להיכנס לעולם החרדי אך אינם מתקבלים, נוצר אצלם שבר אישי. הכול מתפרק ואין הם מצליחים להרכיב מבנה חדש. אל הוואקום הזה נכנסות דמויות בעלות יכולת שליטה רוחנית, כמו אליאור חן, שמצליחות להביאם למקומות קיצוניים.

במקרה של "אמא טאליבן" אי ההתקבלות לקהילה חרדית יצרה ואקום רוחני ונפשי. במצבים של שינוי זהות, ובעיקר דתית, אם אין מי שיקבל

78 רק בחודש אוקטובר (חשון) 2011 החליט בד"ץ העדה החרדית לגנות את הקצנתן של "נשות הטאליבן/נשות השאלים" בטענה כי "עקרו דעת תורה מישראל". ראו עיתונות יומית בחודש זה, למשל: תמר רותם, "מסירים את הכיסוי" הארץ 25.11.2011, עמ' 10-11. כדי להתמודד עם הדחייה יש קבוצות העוקרות למקום מגורים רחוק, ויש העוזבות את הארץ, יש שנלחמות ומקצינות התנהגותן, ויש המקימות מערכות תמיכה כברסלב ואתר היכריות לחברי החסידות. www.olambreslev.co.il

79 אחד מילדי הקבוצה המכונה "נשות הטאליבן"/"נשות השאלים" כתב על חוויותיו הקשות בספר ותהי לי אמי קברי (2011) והוא מכנה עצמו כ"בן טאליבן" (ערך: יאיר נהוראי, עו"ד חילוני המייצג את הפלג החרדי "העדה החרדית" בערכאות משפטיות חילוניות כולל את "האם המרעיבה" ואמא טאליבן).

אותך בצד השני, אתה עלול להיקלע להפרעות נפשיות בעומקים שונים. כך אירע ב"משפחה" של חן. למעשה, מי שאשם בקיצוניות של ה"חוזרים בתשובה" הם החרדים עצמם, שמסרבים לקבל אותם אליהם.

נראה כי מידת הדתיות משפיעה על היציאה להפגנות: על אמא חשודה כמרעיבה, שהיא חלק מהמרכז של העדה החרדית ("תולדות אהרון") יפגינו בפראות. על אמא מורשעת המתעללת בילדיה במשך יותר מ-25 שנה, אין מפגינים, כיוון שהיא שייכת לקבוצת "חוזרים בתשובה" שנמצאים כאמור בשוליים ומוטב להתעלם מהם.⁸⁰ בשיחה עם אחד המפגינים בכיכר ספרא הוא אמר לי:

אמא מסורה. זוהי עלילת דם ציונית (כפי שנכתב בירושלים בפשקווילים, מודעות קיר) וששלטונות הממסד הציוני חילוני כמו משטרה, עירייה, עובדות סוציאליות, בית החולים הדסה עין כרם, כולם שלא יעזו להיכנס אלינו. השנייה ("אמא טאליבן") זה בעיה שלכם החילונים ושיטפלו בה המשטרה שלכם.

במוסף סוכות של העיתון החרדי קהילה (2009) פורסם גיליון שלם (על פני 63 עמודים) בשם שבים מספרים: האנשים שעושים את עולם התשובה חושפים את סיפורם. סיפורי התשובה כוללים את הרב אורי זוהר, פרופ' דורון אורבך, הרב ארז משה דורון, שולי רנד, מיכאל וייגל, גילי שושן ודני שטיג (שחקני הסדרה "הפוך" בערוץ 2), משפחת סביר שתפילה ותשובה גרמה לנס רפואי, אביגיל מייזליק וישיבות לבעלי תשובה.

רשימה חלקית זו (המפורטת לאורך הפרק) משמשת כמעין קטלוג של אנשים המשנים את זהותם הדתית. הצורך האנושי לקטלג ולהראות מי שייך אלי ומי לא (מי "חוזר בתשובה" אמיתי ומי "רק" מתחזיק), מה הגבולות בין טבע (חרדי מבית) לבין תרבות (המצטרפים החדשים) מרכזי מאוד בתהליך זה. הצורך האנושי לקטלג אנשים על פי מוצא, לבוש והתנהגות, הוא צורך של שליטה בגבולות של מי שייך אלי ומי לא, מי יכנס אלי ומי לא. כפי שכבר הראיתי (בלוח 1) כיוון שהחברה החרדית סגורה וטוטלית, היא מבקשת לשלוט במי שמבקש להצטרף אליה. בקבוצות קטנות, כקהילות החרדיות השונות, היכולת לשרוד תלויה ביכולת לשלוט במחסומי הכניסה והיציאה של החברה. חסמים אלו כפי שראינו עד כה,

80 עוד על "אמא מרעיבה" ו"אמא טאליבן" ראו עיתונות יומית של יולי 2009 וכן: צופיה הירשפלד, 2009, "מי יצר את אמא טאליבן?" ידיעות אחרונות, 13 ביולי. ראו גם: אלדור (2010) ודיונה בחורף של הרעלות.

מאפיינים את "חברת הלומדים" החרדית.⁸¹ "חוזרים בתשובה" צריכים אפוא ללמוד את ההתנהגות הרצויה והצפויה מהם ואת מיקומם בסטטוס החדש, בחברה שאליה הם מבקשים להיכנס כדי להיות חלק ממנה.

ה. אתרי אינטרנט

ברשת האינטרנט ניתן למצוא רשימות רבות ובהן סיפורי חיים של "חוזרים בתשובה" רבים. כך למשל, באתר "ויקיפדיה" בעברית תחת הכותרת "בעלי תשובה מפורסמים" נכתב:

בתלמוד אחד החוזרים בתשובה המפורסמים הוא האמורא ריש לקיש, שהפך להיות תלמיד חבר של רבי יוחנן. על פי המסופר בתלמוד, ריש לקיש היה בגלגולו הראשון ראש כנופיית שודדים ובהשפעתו של רבי יוחנן, שאף שידך לו את אחותו, חזר למוטב ונעשה תלמיד חכם. לאחר שרבי יוחנן עלב בו כשהזכיר לו את תקופת היותו שודד, חלה ריש לקיש ומת.

אחד המפורסמים שבין החוזרים בתשובה בעת החדשה, הוא הוגה הדעות ד"ר נתן בירנבוים מי שקבע את המונח ציונות ולבסוף נמנה עם מתנגדיה החריפים וחבר לתנועת אגודת ישראל. הוגה מפורסם נוסף שגם הוא שינה השקפת עולם מקצה לקצה היה הלל צייטלין. חוזר בתשובה נוסף בן אותה התקופה הוא העיתונאי, המשורר והסופר ההולנדי ד"ר יעקב ישראל דה-האן, שאף היה נשוי לנוצרייה ולאחר חזרתו בתשובה נמנה עם חוגי העדה החרדית ואף שימש כנושא דברה. מתחום המדע נתפרסם בתקופה ההיא הביולוג מרדכי זאב חבקין ממציא החיסונים למגפות החולירע, כשתרם את הונו לוועד הישיבות. כל אלה הם מיעוט לעומת הרבים שיצאו בשאלה בתקופה זו. בישראל, חוזר בתשובה נודע הוא הרב עדין שטיינזלץ, חתן פרס ישראל ובעל הפירוש המונומנטלי לתלמוד. הוגי דעות חשובים אחרים הם ד"ר דניאל שליט והפילוסוף בני לוי. בתחום המדע נודעים הפרופסורים ירמיהו ברנובר ודורון אאורבך. גם בתחום המתמטיקה יש חוזרים בתשובה,

81 על היכולת לשלוט באמצעות נידוי וחרם ניתן ללמוד מוועדות שונות הפועלות בעולם החרדי (לפי זרמים וכלליות). למשל, איגוד הת"ת (תלמוד תורה); הוועדה למען שמירת השבת (בראשות הרב יצחק גולדקנופף); הוועד למען שמירת הצניעות והטוהר; ועדות אכלוס; ועדות כשרות ומהדרין; ועד רבנים לענייני תחבורה; ועדות רוחניות; ועדת רבנים לענייני תקשורת; ועד הישיבות להמשך לימודיו, פעילות גמ"חים ענפה ועוד. ועדות אלו מציבות גדרות, סייגים המשפיעים על ההתנהגות הרצויה בעולם החרדי.

כשהמפורסם בהם הוא אליהו ריפס, ועמו חברי האקדמיה הלאומית למדעים של ארצות הברית: דוד קשדן ויוסף ברנשטיין. בתחום הספרות והשירה, נודע חתן פרס נובל שמואל יוסף עגנון, שחזר בתשובה כ־14 שנה לאחר שיצא בשאלה.

גם בפוליטיקה הישראלית נמנים מספר חוזרים בתשובה בולטים: ח"כ זאב אלקין יו"ר סיעת הליכוד, יו"ר הקואליציה ויו"ר ועדת הכנסת בכנסת ה־18 הוא חוזר בתשובה.

באתר האינטרנט "ויקיפדיה" באנגלית, צירוף המילים "בעלי תשובה" (Baalei Teshuva) יוביל לרשימה נוספת של עשרות בעלי תשובה מפורסמים בארץ ובחו"ל.

ברשת האינטרנט אפשר לקרוא על כל אחד מהאישים הרשומים למעלה. צירוף המילים "חזרה בתשובה" מוביל לכ־226,000 אזכורים ולאתרי אינטרנט שונים (נכון לאוקטובר 2012). מובן שאי אפשר לסקור את כולם (מתוך הנחה שלא הכול קשור). מאגר זה כולל בתוכו סיפורים, הפניות, ציטוטים, מאמרים, תמונות, סרטים, ארגונים ועוד. ברשימת המקורות בסוף ספר זה מצורפת רשימה מורחבת של אתרי אינטרנט הקשורים ל"חזרה בתשובה".

2. ספרות על "חזרה בשאלה"

א. ספרות אקדמית מחקרית

בשונה מ"חזרה בתשובה", מעטים יחסית המחקרים על "חוזרים/חזרה בשאלה" בישראל. המחקר האקדמי התבונן עד כה יותר בעזיבת אורח החיים הדתי ובמעבר לעולם החילוני. מעט יחסית נחקרה התופעה של עזיבת העולם החרדי (מה שקרוי "חזרה בשאלה") והמעבר לעולם החילוני. בהקשר לעזיבת אורח חיים דתי ומעבר לעולם חילוני נכתב לא מעט. אזכיר את בר לב⁸² שחקר את הקשר בין העולם החילוני לתופעת החילון בנוער הדתי, כחינוך דתי באולפנות ובישיבות, פנאי, ריב במשפחה, אידיאולוגיה ציונית (קליימר, 2002; ביגמן, 2007). נאמן (2002; 2008; 2009; 2010; 2012) בחנה את עזיבת אורח החיים

82 ראו: בר לב (1981; 1984; 1995; 1998; 1997; 1994; Bar-Lev & Shaffir).

הדתי בקרב צעירים מן החברה הדתית לאומית בהקשר של מעגלי שינוי כגון משפחה, פנאי, ציונות ועוד. פישרמן (1998; 2000; 2009) בדק את הקשר בין זהות אמונית של נוער "הכיפות הזרוקות" (דתל"שים, דתיים לשעבר) לנערות שעזבו את אורח החיים הדתי (מה שקרוי דתל"שיות, דתיות לשעבר), (בדומה, הברמן, 1983; וקרנצ'לר, 1998; 2012).

גלסנר (2005) בחן מאפיין מיעוט ורוב בתהליך היציאה מהעולם החרדי. אנגלנדר (2008) בדק את השפעת העולם הפוסט מודרני (אינטרנט, מסורתי חדש, פנאי) על דפוסי "יציאה בשאלה" מהעולם החרדי.

שפיר⁸³ חקר את תופעת ה"חזרה בשאלה" בהקשר של תהליך ההמרה (Conversion), השפעת המודרניות והחילוניות על "חזרה בתשובה" ו"חזרה בשאלה", תוך כדי התמקדות בעולם החסידי ועזיבת העולם החרדי בישראל, בארצות הברית ובקנדה (בדומה: Frankenthaler, 2004).

ברזילאי (1995; 2001; 2004א, ב) חקרה את תופעת היציאה לשאלה מהחברה החרדית דרך מסעם וסיפוריהם האישיים של היוצאים. "חופשי וחרד", "לפרוץ מאה שערים", "דרך החול", "טרנס יוצאים" או "אנוסים", אלו הם רק חלק מהביטויים שברזילאי נתנה ליוצאים מהעולם החרדי. התמקדותה נגעה בביוגרפיות של יוצאים בשאלה, מקום המדינה ועד שלהי שנות התשעים של המאה ה-20.⁸⁴

בתקופה האחרונה הועלו שתי הצעות המקשרות בין תופעת ה"חזרה בשאלה" למושג הגירה: תמר דרור (2003), מייסדת אגודת "דרור, מרכז ליוצאים בשאלה", מציעה לבחון את הייחודיות של "היוצאים בשאלה" ככאלה שהיגרו מהחברה החרדית אל החברה החילונית וכמעמד של "עולה חדש" הם זכאים להטבות כספיות ולתמיכת המדינה כפי שכל עולה זכאי להם (משכנתא, דיור, הקלות בבגרויות, מס מופחת, סל קליטה). בדומה, שני (2005) מציעה מסגרת תיאורטית הבוחנת חרדים ש"יוצאים בשאלה" כמהגרים לישראליות, וממקמת את ה"חזרה בשאלה" כתופעת הגירה מקהילה אחת לשנייה (מחרדית לחילונית). הצעות אלו מבקשות

83 ראו שפיר: (Shaffir & Rockaway, 1987; 2007; 2004; Shaffir, 1991).

84 ראו ברזילאי (2004ב) שמציינת תקופות היסטוריות והקשרן לעזיבת העולם החרדי: שנות החמישים (מחליפים אמונה באמונה; המרה חדשה של תכנים); שנות השישים והשבעים של המאה ה-20 (ילדי הפרחים של החברה החרדית; הפרדה בין רכיבי זהות יהודיים לחרדיות); שנות השמונים והתשעים ("בכוח הספק"; גבולות פוסט מודרניים מורכבים). תמורות אלו בקרב היוצאים משקפות את השינויים שהתחוללו בחברה החילונית.

להכיל את מושג ההגירה הרחב⁸⁵ על מעבר בין קהילות דתיות לחילוניות. דוידמן וגרייל (Davidman & Greil, 2007) במאמרם "דמויות בחיפוש של תסריט: היציאה של נרטיבים בעבר חרדי" בחנו סיפורי חיים של יוצאים בשאלה, דרך נקודות דמיון בסיפורי היציאה שלהם הכוללים בין השאר מעבר מחברה טוטלית לפתוחה, תמיכה מוסדית, שליטה וזהות אישית חדשה.

ב. ספרות מקור הלכתית

בשונה מספרות המקור ההלכתית הקשורה ל"תשובה" ו"לחזרה בתשובה", לצירוף המילים החדש "חזרה בשאלה" או "יציאה ב/ל שאלה" אין כמובן מקורות הלכתיים (מלבד מילים כ"אפיקורס", "כופר", "גוי" וכדומה). המקורות המרכזיים הם היסטוריים ונוגעים באנשים שעזבו את הדת (למשל, בתקופת ההשכלה ותחילת הציונות, כמו יל'ג, אחד העם, ברנר, ביאליק ועוד). מקורות נוספים ניתן למצוא בהקשר של אנשים שחוו ייסורי נפש (כמו יונה, איוב, שפינוזה⁸⁶ ואחרים) ואנשים שחטאו, כמחללי שבת בפרהסיה (ארד, 2009) ובמהלך חייהם שינו את דרכם וחזרו לדרך הישר, או להפך, אנשים שהלכו בדרך הישר ובמהלך חייהם שינו דרכם. אציין למשל, את מחקרה של בארי (2007) יצא לתרבות רעה: אלישע בן אבויה, "אחר." בן אבויה שהוזכר בתלמוד (הבבלי והירושלמי) בכינויו "אחר", היה תנא (תקופת התנאים, במאה הראשונה והשנייה לספירה) שנטש את דרך הדת והואשם בכפירה, בצדוקיות, כמי שהסגיר יהודים לידי הרומאים וכרוצח. כמי ששנה ופרש מעולם התורה.

85 ראו ברי (Berry, 1997) שמציע מודל פסיכולוגי חברתי הבוחן מצבי הגירה (למשל, ממקסיקו לארצות הברית והגירה מוסלמית בתוך אירופה) באמצעות ארבעה מושגים (השתלבות, טמיעה, התבדלות ושוליות), המאפיינים מהגרים מתרבות אחת לשנייה (לומסקי-פדר ורפופורט, 2010). בארץ נחקר מודל זה בהקשר של הגירה ועלייה של קבוצות מיעוט הכוללות ערבים, עולים מרוסיה ועולים מאתיופיה (עדי מאנע, אור אמדע ויוסי מאנע, 2004; 2007; 2008; אשל ואחרים, 2007; זומר, 2009). ראו חכים (2011) בספרו סוף התחלה חדשה על התמודדות וייסורי קליטה של רותי "חוזרת בשאלה" מבני ברק לקיבוץ בצפון הארץ.

86 ראו מחקרו של בן-שלמה (2012) בנוגע לאתגר של שפינוזה בפילוסופיה המערבית ובהשוואה להוגים יהודים.

ג. ספרות מקור וספרות פופולרית

בשנים האחרונות מתפרסמים יותר ויותר סיפורי חיים של יוצאים בשאלה. מספר רכיבים משותפים לסיפורים אלו: ראשית, יחסים של מתח, משבר וניתוק מבני המשפחה. שנית, יחסי אהבה ושנאה לדת. שלישית, כמעט על כולם פורסמה כתבה בעיתונות (גם על ספרם וגם על סיפור חייהם). מעניין גם לבחון את שמות הספרים המלמדים על תהליך שינוי הזהות (לעתים משנים הכותבים את שמותיהם כדי למנוע פגיעה אפשרית במשפחתם החרדית).

בעת האחרונה ראו אור לא מעט ספרים על אודות דתיים ודתיים לאומיים העוזבים את אורח חייהם הדתי. למשל, אביעד גבעון, נער דתי שלמד בישיבת הסדר ונועד להיות רב. ספרו התמונה מסתכלת עלי (2006) הוא רומן שמתחיל במה שנראה כניסיון התאבדות שלא צלח. גיבורת הספר היא חיילת מבית דתי שהתנערה מן הדת ומנסה למצוא את החיים החילוניים כפי שהיא תופסת אותם. דרך סיפורה של הגיבורה, מספר גבעון על עצמו ועל עזיבת אורח חייו הדתי. בדומה, חנוך דאום (2007) וספרו אלוהים לא מרשה בו הוא מתכתב עם אביו, עם המגזר שלו, עם אלוהים ועם רעייתו לגבי עזיבת עולמו הדתי. בעיתונות ניתן למצוא לא מעט כתבות על גבעון, על דאום ועל "חוזרים בשאלה" מהמגזר הדתי (מילר ואוריך, תשס"ט). על יציאה מהעולם החרדי נראה להלן.

יהושע בר-יוסף, סופר, עיתונאי ומחזאי חי בירושלים בשכונת מאה שערים. בשנות העשרים לחייו עבר משבר אמונה שהשפיע עליו מאוד, וספרו אפיקורוס בעל כורחו (1988) עוסק ב"חזרה בשאלה" של אברך⁸⁷ מהמגזר שממנו הגיע בציבור החרדי. רבים מסיפוריו נכתבו על רקע מאה שערים ובולטים בהם בין השאר הצד היצרי (בעל כורחו) שבחיי אנשי היישוב הישן, העיסוק בהתפקדותם של יהודים חרדים ובשאלות של מיסטיקה ואמונה יהודית.

ישראל סגל ז"ל, עיתונאי, סופר ואיש טלוויזיה בוגר ישיבת פוניבז' ב"ב (בני ברק) אשר בגיל 20 יצא מהעולם החרדי והפך חילוני. במשך שנים רבות ניהל סגל יחסי אהבה ושנאה כלפי העולם החרדי שאותו עזב, אך כה קשור היה אליו. בעקבות עזיבתו את העולם החרדי גרם אחיו, דן סגל, לנידויו מן החברה החרדית, ובין השניים שררה יריבות חריפה ומרה. בספריו השונים נעילה (1990); וכי נחש ממית (2002) מתאר סגל את מאמצי אחיו להרחיקו מהמשפחה. כשנפטר אביהם, גרם אחיו דן, לגירוש

87 אברך, "אב בחכמה ורך בשנים." בראשית רבה, פרשה צ"ד.

מהלוויה. בספטמבר 2007 נפטר סגל ורבנים בכירים בציבור החרדי פסקו שאין להתאבל עליו משום שהגדירו אותו כמואס (ולא כ"תינוק שנשבה" שיכול לחזור לעולם התורה), ("פורע מוסר מואס נפשו ושומע תוכחת קונה לב," משלי טו, 32), כפורק עול מצוות וכאדם המשנה את דברי התורה (שנה ופרש). שלוש הגדרות שליליות לאדם אחד (מואס, פורק עול ומצוות, שנה ופרש). הרב חיים נבון פרסם כתבה בעיתון ידיעות אחרונות (2009) תחת הכותרת: "האם לשבת שבעה על קרוב שהתפקר". במאמרו הוא תיאר את הנתק במשפחת סגל ואת העובדה שמשפחתו החרדית, בראשות אחיו הרב דן סגל, החרימה את הלווייתו ולא נטלה בה חלק.

אשר רייך, משורר וסופר, שכתב בין השאר את איש עם דלת (2004), אוסף סיפורים על ילד בשכונת מאה שערים ומבטו החוצה ממנה, נולד למשפחה חרדית של נטורי קרתא⁸⁸ ובשנות החמישים של המאה הקודמת עזב את העולם החרדי ויש המגדירים אותו כ"זקן החוזרים בשאלה" וכממציא מטבע לשון זה. בכתבה בעיתון הארץ (רותם, 2007), לרגל יום הולדתו השבעים רייך מתאר את שאירע בעת מנהג כפרות, שחיטת תרנגולת, שהוביל "ליציאתו בשאלה":

הילד הזה הוא המשורר אשר רייך. אמנם זה לא כבר מלאו לו 70 שנה, אבל תמונת התרנגול שלו, המגואל בדם, עדיין צרובה בזיכרונו. הכול, כמדומה, נרשם באירוע ההוא: הבעתה שחש נוכח האלימות והתפילה כשירה או כשורה האחרונה של הנדון למוות. "ברגע ההוא," אומר רייך, "הבהיק בי אור הסתירות." כמה שנים אחר כך כבר נראו לו האורות שנצנצו באפילת הלילה

88 נטורי קרתא ("שומרי העיר" בארמית) הם פלג בעדה החרדית המכונים גם כקנאים. התנגדותם העזה לציונות ולקיום מדינת ישראל עוררה כלפיהם כעס רב. לעתים הם מובילים קו לוחמני ברחוב החרדי (למשל, בפעולות הסיקריקים שחלקם משתייך לקבוצה זו). הם אינם משתמשים במערכת החשמל ואינם מקבלים תשלומים מהמדינה. רובם בירושלים (כ-400 משפחות), מיעוטם בבית שמש (כ-100 משפחות) ונוסף עליהם קהילות בלונדון ובניו יורק. נטורי קרתא מקפידים על הסתגרות ולרוב אינם מקבלים לתוכם קהלים של בעלי תשובה. במקרה של עזיבת הקהילה תהיה תגובה קשה ביותר כלפי הפורש/ת, ולעתים בני המשפחה יקרעו עליו קריעה. מעניין שהרב עמרם בלוי (1894-1974), מנהיג נטורי קרתא ומייסדם נודע בגישתו הבדלנית ובהתנגדותו חסרת הפשרות נגד הציונות ומדינת ישראל, אולם הוא התעקש להתחתן עם גיורת בשם רות בן-דוד (מדליין פיריי), מעשה שעורר סערה פנימית עזה. להרחבה על הסערה ועל נטורי קרתא ראו: קפלן (2010); דרש (2010) וקרויס (תשע"ב).

מהשכונות הרחוקות בירושלים, שנאסר עליו לבקר בהן, כמזמינים לעולמות קסומים, "עד שהייתי כמו משה רבנו, הרואה את הארץ מנגד," כלשונו הפיוטית. בן 18 עזב את מאה שערים, השכונה בירושלים שהייתה בעבורו כוכב לכת נפרד המסתובב סביב עצמו, ויצא לחקור את היקום המקביל.

אמו של רייך ניתקה כל קשר עמו (הקשר עמה התחדש רק בשנים האחרונות לפני מותה). כיום הוא מגדיר את עצמו כ"חסיד הטקסט המקראי" וכאדם המשלב בין העולמות אבל חי מחוצה להם.

שמעון לב (1998) ליקט וצירף יחדיו 14 מונולוגים של דתיים וחרדים לשעבר בספרו ושודע לשאול. במונולוגים אלו ניתן למצוא קווי דמיון ושוני בין סיפורי החיים של היוצאים. דשן (1999 ב) מציין כמה קווים: יחסי מתח ומשבר עם ההורים; שירות צבאי; הפסקת הריטואל (כמו תפילה; הנחת תפילין ועוד); חתירה לאינדיבידואליות; ושינוי סמלים חיצוניים (כלבוש).

שייע בריזל (1999) בספרו שתיקת החרדים, הנושא אופי של מעין אוטוביוגרפיה, מציין שנולד למשפחה חסידית בבני ברק, ומספר על משפטו של אבי חברו הטוב, מוישל'ה, שהתגלה כהומוסקסואל (מכאן שם הספר "שתיקת החרדים" מלשון צביעות ואי התמודדות עם "אחרים" בתוך העולם החרדי). תגובתה החריפה של החברה החרדית על גילוי זה היוותה עבור בריזל נקודת שינוי, וערערה את ביטחונו ולפיכך "חזר בשאלה". ספר זה הוא הצצה לעולם החרדי וחיפוש האמת של המחבר. באתר האינטרנט "בחדרי חרדים" נרשם:

לפי מה שאני יודע, האיש כיום הולך עם כיפה שחורה וילדיו מתחנכים בבתי ספר של הכיפות הסרוגות. אני לא מכיר אותו אישית, אבל הוא נראה אחד שעבר משבר, וחזר אל עצמו... שייע בריזל = יוסי ליפשיץ? ('שתיקת החרדים').

מעקב זה של גולשים אחר חרדים לשעבר, ואחר בריזל בפרט, מלמד על הרצון להראות שהוא יצא אמנם מהעולם החרדי, אולם גם חזר אליו. אפשר לראות בכך אמצעי פיקוח חברתי על ה"חוזרים" עצמם וכמעין אזהרה שלא יחשפו ברבים את קורות משפחתם החרדית.

צירל בן חיים אפלבויס (שם בדוי. שמו האמיתי חסוי כדי למנוע זיהוי בעולם החרדי) בן החברה החרדית, כתב ספר בשם שחור על גבי לבן: הצצה אל תוך האינטימיות החרדית (2000) ובו הוא מציג את אורחות החיים של חסידים חרדים (חינוך, הפרדה בין נשים לגברים, נישואין, חיי משפחה ועוד). בפרק "חזרה בשאלה" (עמ' 154-177) המחבר מתאר כיצד

העולם החרדי מתייחס ליחידים המבקשים לעזוב את העולם החרדי. איבוד השליטה של ההורים החרדים על ילדם והחשש מכתם עתידי מביא הורים רבים לפנות לרבנים. בפסק דין כנגד "חוזר בשאלה" בעל משפחה, נאמר ש"אסור לאב ליצור כל קשר עם ילדיו, לא יעשה האב כל פעולה שתגרום לו לפגוש בילדיו" (שם: 177). החשש, שמה יסיט ה"חוזר" את ילדיו מדרך התורה הכריע את הכף והרבנים פסקו על ניתוק מוחלט ממנו.

דב אלבוים, סופר, איש טלוויזיה ("חוצה ישראל" בחינוכית 23, "פרשת השבוע" בערוץ 1) בוגר ישיבת חברון, שעזב את העולם החרדי בגיל 17 אך מגדיר עצמו כ"מהלך בין העולמות", משלב בספריו ובתוכניותיו את העולם החרדי, הדתי והחילוני באמצעות דברי התורה והמסורת היהודית. בין השאר כתב את זמן אלול (1997) שעוסק בנחמן, תלמיד ישיבה חרדית צעיר, ומתאר את ייסוריו בימי אלול (בגלל שגזר על עצמו תענית דיבור עד ליום הדין); בספרו ח"י עם האבות (2001), הוא מתאר מסע דמיוני בו הוא פוגש את אברהם, יצחק ויעקב; ספר אחר של אלבוים מסע בחלל הפנוי (2007) עוסק במקרא ובגיבוריו, בספרות הקבלה והחסידות מנקודת מבט אישית. מסע בחלל הפנוי מאפשר לישראלים חילונים, שאינם מקיימים אורח חיים הלכתי ואינם שומרים מצוות, להיכנס לעולם האמונה, כל אחד על פי רצונו ויכולתו.

דניאל גלרי כתב את ספרו הראשון אירית בשנת 2003 (בשנת 2004 הוציא את ספרו השני יום אחד אמא חזרה בתשובה שכבר הוזכר קודם לכן), שהוא רומן על גבר המחפש את אירית אהובתו שנמצאת בעולם התשובה. דניאל הוא ירושלמי ש"חזר בתשובה" ולאחר עשרים שנה "חזר בשאלה". הוא ניסה לשמור על משפחתו (אשתו שנשארה חרדית) אולם הדבר אינו צולח בידו. ספריו מבטאים את הניסיונות ואת הכישלונות כאחד.

הרב מרק בורוביץ (Mark Borovitz) מספר בספרו גנב קדוש (Holy Thief) על חייו בעולם הפשע וה"חזרה בתשובה" שעבר. באתר "בית תשובה" (Beit T'Shuvah) הוא מייעץ ליהודים אמריקנים למצוא את ייעודם בחיים.

ההצגה כל נדרי (סובול, 2005) מבוססת על סיפורם האישי של נדב סגל, גילי יוסקוביץ' ומנחם לאנג, נערים חרדים שניהלו חיים כפולים: ביום למדו בישיבה חרדית, בלילה שינו זהות וחמקו לתל אביב. בסופו של התהליך שלושתם יצאו מהעולם החרדי והפכו לחילונים. שם ההצגה לקוח מתפילת "כל נדרי" ביום הכיפורים, כדרך של כפרה והתרת מעשי העבר. גילי שומרת על קשר הדוק ורצוף עם משפחתה, בעוד שסגל

ולאנג מתארים מעבר קשה שלווה במערכת יחסים מעורערת עם ההורים והסביבה החרדית. בעיתון הארץ שוחט (2005) מראינת את שלושתם. נדב סגל מספר: "הייתי מסתובב בתחנה המרכזית ומרגיש כאילו אני נמצא על אי קטן, גן עדן, שיש בו הרבה בנות ומותר להסתכל בהן." נדב מגדיר עצמו בכתבה כמי שחי כיום "בעולם חופשי". התחנה המרכזית מהווה מקום מפלט ובריחה מעברו. מנחם לאנג מספר: "יום אחד הורדתי את הזקן והפאות והלכתי לישון בבית קברות בבני ברק. ישנתי בתוך ארון מתים וזה היה די נוח. כשהתעוררתי בבוקר הסתכלתי בשמיים ובכיתי."

לאנג, חזן מחונן, מגדיר עצמו כנמצא במצב לימינלי כ"חרדי בלבוש חילוני". לאנג נולד ביישוב "עיר אובות" בערבה שם מתגוררות משפחות חרדיות ומשפחות של נוצרים המבקשים להתגייר. אביו נוצרי שהתגייר ואמו בעלת תשובה, בתו של שמחה פרלמוטר מייסד היישוב. את ילדותו עשה במאה שערים ולאחר מכן בבני ברק. לאנג עבר סדרת התעללויות מיניות בבני ברק וניסה לחזור ולזהות את תוקפיו (הוקרן גם בערוץ 10, 2006).⁸⁹ החשש מכתם שיפגע בשידוך של בני משפחות התוקפים ואי התערבות המשטרה השתיקה את סיפור ההתעללות. החיים הלימינליים בין העולמות, לא פה ולא שם, גם פה וגם שם, מאפיינים "חוזרים בשאלה" (וגם "חוזרים בתשובה") רבים. לכך אתייחס בפרק על טקסי המעבר.

ירון ידען, המכונה ברשת האינטרנט כ"רב שחזר בשאלה", נולד למשפחה חילונית והוא הבן החמישי מבין שבעה ילדים. בסוף שנות השבעים, בהיותו כבן 17, "חזר בתשובה" ולמד בישיבת "אור שמח", התחתן בשידוך ונולדו לו 8 ילדים. בשנת 1994 יצא בשאלה עם אשתו וילדיו. לטענתו, עזיבת העולם החרדי נובעת מטעות מדעית שמצא בתלמוד. באתרי אינטרנט חרדיים שונים (כ"חדרי חרדים") מציינים בהבלטה שעזיבת הדת של ידען אירעה משום שלא התקבל להיות ראש כולל. בשנת 1998 הקים את ארגון "דעת אמת" שאותו הוא מתאר כ"תנועה לשחרור מהדת, לקידום הנאורות וההשכלה". הקלדה של שמו באינטרנט תניב 4,470 קישורים! (נכון לאוקטובר 2012). עולה השאלה מדוע שמו מעורר אלפי אזכורים? הרי קיימים סיפורים רבים נוספים על "חוזרים בשאלה". ניתן לציין כמה סיבות לכך: ראשית, עזיבת העולם החרדי והניתוק

89 בדומה, ראו סיפורו של מנחם רוט שהיה קורבן להטרדה מינית בהיותו נער בישיבה חרדית. סיפור ההטרדה ועזיבת העולם החרדי הוסרט לסרט בשם רדוף (2012).

מהמשפחה ומהסביבה אינם מהלך קל. לעתים הניתוק החד מוביל ליציאה תקיפה וביקורתית נגד עולם התורה והדת (ידען טוען "שחז"ל כשלו בהבנת המציאות וכי היה להם ראש כחול". בתגובה בעיתונות החרדית נאמר עליו ש"הוא מעורער בנפשו וכי התעלל בילדיו"). בשנים האחרונות הגישו שני הצדדים חמש תביעות זה כנגד זה שחלקן נדחה וחלקן התקבל כפשרה. בית המשפט קבע "שדברי התובע (ידען) כלפי החרדים נועדו בעליל לניגוח פרובוקטיבי ולעגני".⁹⁰ שנית, ידען וארגונו "דעת אמת" מעוררים הדים רבים וחיכוכים עם העולם החרדי. באינטרנט ניתן לראות תמונות של ירון מתקופת החרדיות שלו, וכן תגובות של רבים המנסים להראות את "השקר החילוני" שבו הוא מצוי. ידען רואה עצמו כמחזיר בשאלה (בהקבלה למחזיר בתשובה). שלישית, ירון הוא פובליציסט וחבר מפלגות "שינוי" "מרצ" ו"עבודה". בשנת 2008 הקים יחד עם יאיר גרבוז, דני קרמן, יהושע סובול, דן מלר ויובל שחר את מפלגת "אור" להפרדה בין מוסדות הדת מהמדינה. המפלגה קיבלה 815 קולות ולא עברה את אחוז החסימה. כאיש פוליטי וחברתי הוא מושך כלפיו הרבה "אש". חלוקת עלוני "דעת אמת" (קונטרסים) בשכונות חרדיות, שבהם מנסים בין השאר להציג טעויות עובדתיות ושגיאות לוגיות בספרות הדתית והרבנית, מעצימה את הקונפליקט בינו ובין המגזר החרדי. רביעית, בשנת 2007 פרסם ספר בשם הדת קמה על יוצריה, בו הוא מבקש להראות את שימור כוחם של דתיים וחרדים באמצעות הדת. ספר זה עורר הד רחב בגלל הדעות המובעות בו. באתר "דעת אמת" ניתן לצפות בתוכניות רבות שבהן הופיע ידען, ובכלל זה בסרט עליו העתיד כבר כאן (2005) בערוץ 8 HOT בכבלים.

בכתבה עליו בעיתון הארץ (ליבנה, 2005) ידען מציין שני עניינים חשובים: ראשית, שמו ידען הוא אכן שמו המקורי ועיסוקו בחיפוש אחר "האמת" והידע שהחרדים מסתירים הוא אמיתי. שנית, לטענת ידען: "כשאתה חוזר בתשובה מתגייסים לפתור לך את הבעיות החומריות. כשאתה חוזר בשאלה המצב הפוך".

דברי ידען מצביעים על פרדוקס שהתייחסתי אליו קודם לכן: מחד גיסא, החברה החרדית מעניקה תמיכה חומרית ל"חוזרים בתשובה" לתוכה, אולם, מאידך גיסא, היא מציבה בפניהם חסמים רבים. מנגד, החברה החילונית אינה שמה חסמים בפני המבקשים להיכנס לתוכה, אולם גם אינה משקיעה משאב כלכלי כלשהו לעזרת ה"חוזרים בשאלה".⁹¹

90 ראו: תיק עא 3268/05 וסלע, 2008.

91 שאלה מעניינת היא מדוע מצטרפים רוב ה"חוזרים בתשובה" לזרם החרדי?

"חוזר בשאלה" מפורסם נוסף הוא מני פיליפ. משפחת פיליפ היא משפחה חרדית ירושלמית המונה 13 נפשות. בגיל 32, לאחר התלבטויות קשות, עזב מני (מנחם) את העולם החרדי יחד עם ארבעה מבני משפחתו.⁹² מני ביים סרט תיעודי על משפחתו בשם ויהי חושך ויהי אור (2007). השימוש במילים חושך ואור (בריא את העולם, טוב ורע) מרכזי בסיפור חייו של מני ובאתר האינטרנט שלו ("מני פיליפ") אפשר לצפות בקטעים מסרטיו, להתעדכן בנוגע למשפחתו, לקרוא דברים שהוא כותב ולהאזין לשירים שלו מתקופת היותו חרדי. פיליפ מביים כיום סרטי תעודה, ממשיך לשיר ומשמש בתור חזן בקהילת "ברית עולם", קהילה יהודית ישראלית מתקדמת ופתוחה, הפועלת בקריית אונו. פיליפ מכנה אותה באתר שלו "קהילה עם אווירה קלילה, נעימה ומחבקת." הוא משלב את עולם היהדות (לא החרדיות) עם הישראליות החדשה בזהותו כיום.

הסרט ויהי חושך ויהי אור עוקב אחר "יציאתו בשאלה" של פיליפ, החלטה הגוררת אחריה נידוי מצד משפחתו, גירושין ומאבק קשה על זכויותיו כאב לחמשת ילדיו. לאחר זמן קצר ארבעה מתוך עשרת אחיו "יצאו בשאלה" והמשפחה מתפצלת. כל אחד מהאחים ש"יוצאים בשאלה" מתמודד בדרכו עם התהליך, אך כשאחותו הקטנה (ששינתה שמה מלאה ל'ה ללי) של פיליפ מתמוטטת, הוא נחלץ לעזרתה ומבסס את מעמדו כציר המרכזי והתומך סביבו מתלכדים שאר האחים. הסרט מתעד לאורך שנים רגעים כואבים של ההתמודדות עם הקרע והנידוי, לצד התהוותה של משפחה חילונית חדשה. באחד הקטעים המרגשים בסרט,

אתן שתי תשובות אפשריות: ראשית, הציבור הדתי לאומי לא השקיע בתנועת התשובה ועסוק בענייניו. הוא לא מציע אלטרנטיבה לעולם החרדי ולא פיתח מערכות תמיכה ממוסדות לשבים. שנית, הציבור הדתי לאומי מציע שילוב בין החיים הדתיים לחיים החילוניים. "חוזרים בתשובה" המבקשים לעשות שינוי מקצה לקצה בחייהם יתקשו להתמודד עם שעטנו זה.

92 קשיים רבים נכונים למשפחות שאחד מההורים עוזב את העולם החרדי. עזיבה זו גוררת לעתים קרוב שמצד אחד שלו ניצבת החברה החרדית (כולל משפחתו של היוצא/ת), ומנגד עומדת היוצא/ת המבקש/ת לראות את ילדיו. פנייה לבית דין רבני (למשל, של מני פיליפ וכמה מאחיו, של שפרה איינפלד שעזבה עם שניים מילדיה) נתקלת לעתים בסירוב בגלל אורח החיים החילוני של הפונה. ראו גם פסק דין עמ"ש 23883-05-10 שדן באישה חסידיה שעזבה את העולם החרדי וביקשה לראות את ילדיה החרדים. האישה ויתרה על משמורת ילדיה (לטענתה בגלל לחץ והטעיה של משפחתה החרדית) בטענה, ש"כיוון שאורח חיי אינו מתאים להיות משמורנית על הילדים." ערעורה נדחה.

צביקה פיליפ (אחד האחים "שיצאו בשאלה") עומד במרפסת בית ואומר
לאמו בסלולארי:

<p>תדעי לך שיש לך ילדים יקרים שהיו יכולים להיות הילדים היקרים שלך, אבל הם לא. והם היו יכולים לאהוב אותך כמו שאף אחד לא אהב אותך לעולם. לא אנשים חרדים ולא ילדים טובים. הילדים הכי טובים שלך נמצאים רחוק ממך ואוהבים... אוהבים אותך בנשמתם פנימה, ולא מסוגלים לאהוב אותך לרגע, בגופם ובנשמתם הקיימת. להגיד שהם אוהבים את אמא שלהם, כי אין להם אחת כזאת. הם מרגישים יתומים כשיש להם אמא שגרה מטר מהם. אבל בסדר. לעולם תזכרי שהיו יכולים להיות לך עוד חמישה ילדים. שלא מסוגלים להיות הילדים שלך.</p>	<p>אין לי אמא. וזה הדבר הכי נורא שיש לי בעולם, שאין לי הורים שאוהבים אותי. שאני צריך לחפש משפחות אומנות שלא מסוגלות לרגע אחד שיאהבו אותי. שיש לי אמא אמיתית שילדה אותי, ולא מסוגלת לאהוב אותי. שיש לי אחות שכל כך סובלת וכל כך אוהבת אותנו, שלא מסוגלת שיש לה אבא ואמא, שלא מוכנים לאהוב ולכבד. יש לי עוד אחים שלא מסוגלים שאמא שלהם תאהב אותם. תעשי חשבון נפש אמא. אמא יקרה שלי ואהובה. תעשי חשבון נפש עם עצמך. תעשי חשבון נפש שאולי באמת מגיע לילדים שלך טיפה אהבה בחיים שלהם. ולא מסתם אנשים זרים שמוכנים לאהוב אותם, כי הם באמת הכי טובים שיש, ואת לא תמצאי לעולם אנשים יותר טובים מאתנו. את פשוט מפספסת חמישה ילדים.</p>
---	--

מדברי הבן אפשר להסיק כי הניתוק בין האחים ש"חזרו בשאלה" לשאר
בני המשפחה, ובמיוחד מהאב ומהאם קשה מאוד. יחסי המתח והמשבר
מגיעים לשיאם. המילים אהבה, טוב, משפחה (הורים, אמא ואבא) וחשבון
נפש חוזרים כמה פעמים. מדוע האם לא יוצרת קשר עם ילדיה שעזבו

את העולם החרדי? כנראה שיותר משהיא לא רוצה היא לא יכולה. המעגל הקהילתי משפיע מאוד ושמירה על קשר עם חמשת ילדיה עלול לפגוע בעתיד בשידוך של שאר האחים והאחיות. הלחץ החברתי בקהילה טוטלית (החרדית) לבצע ניתוק חזק מאוד. בסרט הנ"ל פעמים אחדות מוזכרת המילה קורבן. מי פה הקורבן? הילדים שעזבו את העולם החרדי, שמשפחתם מתנתקת והם שרויים ללא עזרה חיצונית מהעולם החילוני? או, אבא ואמא שמתנתקים מילדיהם בגלל שעזבו את עולם התורה? התשובה תלויה במתבונן/ת.

בסרט נוסף בעזרת השם (2008) מופיעים אחיו של מני פיליפ ששינו את שמם הפרטי: צביקה פיליפ (ששינה שמו לפרפר, המייצג חופש), ואליהו פיליפ שביקש לשנות שמו מאליהו ל"הנסיך הקטן" (דמות על תליון שקיבל מחבר של חברה שנפטר. "נסיך יותר חכם"). לאחר התדיינות ארוכה עם הלשכה המשפטית במשרד הפנים שונה שמו בתעודת הזהות ל"נסיך הקטן" (האות ה ב שמו היא שם תואר אסור וגם שם השם). נסיך הקטן אומר בסרט את המונולוג הבא:

בגיל 17 לא רציתי ללמוד בישיבה. עזבתי את הישיבה ואיבדתי אוטומטית את החברה. ימים ספורים אחרי זה אני מאבד כמעט את כל החברים והמשפחה שלי. שמונה חודשים סמוך לראש השנה באתי לבית להגיד שנה טובה. הגעתי הביתה. אבא שלי חסם לי את הדלת ואמר שהוא לא צריך לברך במקום שיש בו זבחי מתים. זבחי מתים זה כאילו מישו שלוקח קורבן, ובמקום לשחוט אותו הוא מביא בהמה מתה ואז לא מברכים בשולחן שיש בו זבחי מתים. זה היה די ברור שהוא מדבר עלי והוא קם והלך מהבית. ואז נשבעתי שאני לא אגיע יותר הביתה. מאוד הבנתי שכאילו... שאני מנותק, שאני מנוודה, שהאנשים שבאמת סמכתי עליהם, או שציפיתי או שקיוויתי שיאהבו אותי ויהיו לצדי די נידו אותי והרחיקו אותי ובגדו בי. את יודעת, שזה אבא ואמא, שזה שיא השיאים ש... האחרונים שאת מצפה שהם יבגדו בך. אני חושב שהנסיך הקטן ואליהו די דומים. רק פשוט הנסיך הקטן הוא אליהו החילוני. הנסיך הקטן אין לו שורשים. אין לו... אף אחד לא יודע מי אח שלי, מי סבתא שלי וזה בדיוק הדברים שקרו לי. להמציא לך שם, אתה צריך כאילו להיות אבא של עצמך, ונורא התחברתי לאישיות של ילד של... אנונימי.

השימוש במילים קורבן, ניתוק, נידוי, מוות, בגידה ואנונימיות הם חלק מרכזי בניתוק. הנסיך הקטן הוא אליהו החילוני. הוא מחליף זהות אחת באחרת.

שבתאי קור (קורדובה) נולד למשפחה חילונית ביפו. בהיותו ילד

אביו "חזר בתשובה" ועבר להתגורר בירושלים. קור הוא בוגר ישיבת פוניבז'. לאחר שנים מספר החל את תהליך יציאתו מהעולם החרדי ופרסם רשימות קבועות באינטרנט, שקובצו לאחר מכן לספר נהג חדש (2007). כחרדי לשעבר קור מציין שהוא נע בין שני עולמות, בין שני קטבים של אמונה וכפירה. בספרו הוא מתאר את חיבוטי נפשו של הגיבור (וגם של עצמו), את ייסורי ה"יציאה בשאלה" ואת המשבר הנפשי הקשה הפוקד אותו בגלל עזיבת העולם החרדי. אדם שעוזב את העולם החרדי ומבקש להיכנס לעולם החילוני הוא כנהג חדש שצריך ללמוד את התמרורים ואת הדרכים בחיים החדשים. קור כותב הרבה באינטרנט ולאחרונה אף חיבר את המדריך ליוצא בשאלה באתר האינטרנט "חופש".⁹³

שלום אוסלנדר (2009), עיתונאי וסופר אמריקני, כתב ספר אוטוביוגרפי בשם מחבואים עם אלוהים. שם הספר מרמז על חיבוטי הנפש של אוסלנדר ויחסי האהבה והשנאה של עצמו עם אלוהים עקב עזיבת החברה הסגורה בה הוא חי: "הייתי מבולבל. הייתי אובד עצות. הייתי זקוק לאימום (תבנית) כובעים. הכנסתי להילוך ונסעתי לכיוון הבית, אבל הצלחתי לנסוע רק כמה בלוקים לפני שעצרתי בצד ברחוב 40, פתחתי את דלת המכונית והקאתי. ומיד נמחקתי חדר וחלק מהתלמוד" (שם: 191). המחבר מנהל משא ומתן עם אלוהים ועם נציגו: יום נטול חטאים בתמורה ליום של הפקרות. יום זה הוביל בסופו לעזיבת הדת. דיאלוג דומה נוכל לראות אצל הסופר נתן אנגלנדר בספרו גלגול בפארק אווניו (2003) ובסיפורו "מי מאמין?" (2006) המתארים את קשייו כחרדי לשעבר בארצות הברית ובארץ.

יהודית רותם סופרת שגדלה בבני ברק, למדה בסמינר בית יעקב, ובגיל 18 נישאה לבחור ישיבה ועבדה כמורה. עזבה לאחר שנות נישואין רבות את העולם החרדי עם ילדיה. כתבה ספרים רבים בין השאר, אחות רחוקה: עולמה של האישה החרדית בעיני מי שיצאה משם (1992); קריעה (1996); כמיהה (2006); על משכבם בלילות (2009). בספריה היא מספרת על עצמה ועל דמויות אחרות שחיות בין שני העולמות ומבקשות להבין את העולם הסגור של חייהם/ן (רותם, 2009). בריאיון עמה בעיתון מעריב (ירעם, 2008) אומרת רותם: "יציאה בשאלה, שמחה גדולה, חירות ואחריות. חזרה בתשובה, פעם, בהיותי עדיין 'שם', אמר לי סופר חשוב ממוצא דתי 'לנו, יודית, אין ברירה, אבל מה הם צריכים את זה?'"⁹⁴

93 ראו אבני (2010) שכתב מדריך בזק לחזרה בשאלה בשם תום לב (tomlev.org/)
 insex.htm) כפולמוס בין יוצא לבין אמת, צדק, אמונה ושכנוע עצמי.

94 ניתן להשוות את עזיבת העולם החרדי לסיפורה של סופי צדקה ועזיבת העדה

ד. עיתונות

בעיתונות החילונית (למשל, מעריב, ידיעות אחרונות והארץ) אפשר לקרוא סיפורי יציאה רבים, בעוד שבעיתונות הדתית (בשבע, מקור ראשון) ובעיקר בעיתונות החרדית (למשל, משפחה, יתד נאמן, יום ליום, בקהילה ובעלוןי בתי כנסת שונים) לא יספרו על יציאה של יחיד ויתמקדו יותר ב"עלים נושרים", ב"ריחוק קרובים" ובשפאבניקים (נוער שוליים חרדי). בניגוד למפורסמים ש"חזרו בתשובה" שעליהם נכתב רבות, במקרה של "חוזרים בשאלה" שמות היוצאים מהעולם החרדי פחות ידועים.⁹⁵ להלן אציין כמה יוצאים שהתפרסמו בתקשורת:

אדם (נחום) שוב, עיתונאי ואיש רדיו עזב את העולם החרדי והגיש את הסדרה חוזר ושב שעסקה במאחורי הקלעים של הקהילה החרדית. בריאיון עמו בעיתון מעריב (ירעם, 2009) שוב מספר:

נחום שוב. השם שבו נולדתי, ועד היום מופיע בתעודת הזהות שלי לצד השם אדם. לא הפניתי לו גב, ויש פה ושם כאלה שעדיין קוראים לי נחום. אני לגמרי מחויך לגבי זה. יציאה בשאלה. התהליך שהפך את חיי מגיהינום לגן עדן.

השומרונית. יחסי משבר, מתח וניתוק במעגל האישי, במעגל המשפחתי ובמעגל הקהילתי דומים. סיפורה של צדקה הוסרט לסרט בשם שומרוני בודד (2009).
 95 בשנים האחרונות העיתונות החילונית והדתית מפרסמות בהבלטה סיפורים של "חוזרים בשאלה" שיש להם קרוב משפחה חרדי ודתי. למשל, עקיבא רגן (בנה של הסופרת נעמי רגן), תמר אבינר (בתו של הרב שלמה אבינר), תמר צהר (הרב יורם צהר) וחלי וסרמן (בתו של הרב וסרמן) שמציגות את התרחקותן מהדת בסרט בת הרב, היידי מוזס (בתו של ח"כ מנחם אליעזר (לייזר) מוזס, סגן שר חינוך מיהדות התורה) ומלחמתה בכפייה חרדית; מוטקה ליינוונד (אחיו של הרב דב ליאור); יעקב עובדיה (דודו של הרב עובדיה יוסף); אייל אקרמן (בן של רב ידוע בירושלים, פעיל ב"ירושלים חופשית" הנלחם בהדרת נשים ובכפייה דתית); מאיר עמאר (בנו של הרב הספרדי הראשי הרב שלמה עמאר), ד"ר אפרים שך (בנו של הרב אלעזר מנחם שך), ועוד. ראו: מחקר שבוצע במכון ירושלים על בסיס הסקר החברתי למ"ס 2007-2009 הטוען שכ-35 אחוז מהחרדים בישראל גדלו במשפחות שאינן חרדיות! כן ראו: מניב, עמרי, מעריב, 12.9.2010: <http://www.nrg.co.il/online/54/ART2/155/435.html>. סקר מקיף של מכון פיו, לדת ולחיים ציבוריים (www.pewforum.org/unaffiliated/) (nones-onothe-rise.aspx), מראה שיותר משליש מהצעירים בארצות הברית בני 18 עד 22 אינם משייכים את עצמם לדת כלשהי. אי השתייכות זו מכונה על ידי פוטנם (Putnam, 2001) כ"לשחק לבד" (Bowling Alone) במובן של עלייה בשיעור הבלתי משוייכים דתית והתרחקות ממעורבות חברתית וקהילתית.

חזרה בתשובה, היא מפלט שאני יכול לגמרי להבין. חזרה בתשובה היא פטנט לא רע לפתרון בעיות ומוצא מפתה מאוד. יש סוגי אנשים ובעלי מבנה אישיות מסוים שעבורם החזרה בתשובה והדת הם המתכונת היחידה לחיים שפויים. החופש הדמיוני שיש לאנשים חילונים מקשה מאוד על החיים. אין רב שינחה אותך ברגע משבר, אין תורה שתדריך אותך ברגעי דילמה דרמטיים, ואין לכל דבר סיבה, מסובב והסבר. התשובה לעולם נוחה יותר מהשאלה.

אדם שוב משתמש במילים שפוי, דמיוני, קשה ונוח כדי לתאר את עולמו החדש.

בעת האחרונה, בתוכניות ריאליטי שונות, התברגו "חוזרים בשאלה" במקומות הראשונים: שפרה קורנפלד ("האח הגדול" 1, ערוץ 2, 2008; בשנת 2012 יצא ספרה החצי השני של הלילה ובו דיוקן של הקהילה החרדית וכבליה), ישראל בראון ("כוכב נולד" 7, ערוץ 2, 2008), אריק אלפר ("הישרדות" 2, ערוץ 10, 2008), גואל פינטו ("האח הגדול", ערוץ 2, 2010; יוצר הסרט אחד משבעה), דוד לביא ("כוכב נולד", עונה תשיעית, ערוץ 2); ואיציק הראל (מסטר שף 2, ערוץ 2, 2011).

בתוכנית הטלוויזיה "סרוגים" (yes דרמה, 2008; ערוץ 2, 2009) ניתן לראות את דמותה של הודיה והתלבטותה אם לעזוב את העולם הדתי או להישאר בו. התלבטות דומה ניתן לראות אצל תמר רותם (בתה של הסופרת יהודית רותם) עיתונאית בעיתון הארץ, שעזבה את העולם החרדי בשנות השמונים, אולם כותבת עליו רבות. בעיתונות הכתובה ניתן לראות התייחסויות רבות לסדרה, לתמר ולהתלבטויות של ה"חוזרים". בעיתון הצבאי במחנה פורסמה כתבה (דניאלי, 2008) על התמודדותם של חרדים לשעבר ביחידות צבאיות שונות ועל הקשיים שעומדים בפני "חוזרים בשאלה" המתגייסים לצבא: לאן חוזרים בשבת כשהמשפחה לא רוצה להכניס את ה"חוזרים" הביתה? מה עושים עם הבדידות? וכיצד מתמודדים עם קשיים יום יומיים.

הסופרת יוכי (יוכבד) ברנדס (הגר, גרעינים לבנים, וידוי, מלכים ג, שבע אמהות, הפרדס של עקיבא) בת אדמור עזבה את העולם החרדי בגיל 15. בריאיון איתה בעיתון ידיעות אחרונות (שיר, 2010, עמ' 7) ברנדס אומרת: העולם החרדי הוא פס ייצור סדרתי, מחליטים בשבילך עם מי תתחתני ובמה תעבדי ומה תלבשי וכמה ילדים תלדי, וזה לא מתאים לאופי שלי... אם יחייבו אותי למצוא לעצמי הגדרה אבחר ב"חופשייה". דתיים מחויבים לשמור על ההלכה, ואילו אני שומרת על מה שאני רוצה... אילו נשארתי בעולם החרדי לא הייתי יכולה לכתוב, בטח שלא את היצירה הזאת (שבע אמהות). זו

יצירה של מישהי שהייתה ויצאה ומסוגלת להתבונן בו זמנית גם מבפנים וגם מבחוץ.

ספריה והרצאותיה של ברנדס הם לדבריה חלק מצמא ל"יהדות מתונה", והיא מגדירה עצמה כ"חופשייה" החיה בעולם החילוני הפתוח.

"חוזר בשאלה" נוסף ש"התפרסם" לאחרונה הוא מאיר עמאר, בנו של הרב הראשי הספרדי הרב שלמה עמאר. בהיותו בן 13 הצטרף למשפחה בדואית, נטמע בתוכה ועזב את העולם החרדי, אבל אף פעם לא ניתק לגמרי את הקשר עם משפחתו. אחרי שנים עשה תפנית והשתקע ביישוב תקוע. התחתן, התגרש, נסע למזרח, חזר לישראל, נעשה קבלן בתל אביב, אבל דבק במורשת החברתית שספג במאהל. בשנת 2005 סיבך את משפחתו בחשדות לפלילים בגלל הקנאה לכבודה של אחותו, שיצאה עם ערבי מהמשולש שהכירה באמצעות האינטרנט. בפרשה זו, שכונתה בעיתונות "פרשת בת הרב" (מייזליש, 2005), נטען שבעת המודרנית קיימות סכנות רבות שאורבות לצעירים/ות החרדים, כמו כניסת האינטרנט לעולם החרדי וסיפוק צרכים רגשיים מיידים של בני נוער. אנו רואים שמידת הדתיות של האב (כפוסק הלכה מקובל) והסטטוס הגבוה שלו (הרב הספרדי הראשי), מאפשר לבני משפחת עמאר לשמור על קשר עם בנם ש"חזר בשאלה" ונע בין עולמות רבים. נוסף על רמת הדתיות יש להתייחס למוצאה האתני של משפחת עמאר, משפחה מזרחית ספרדית (בדומה לכך הקשר בין אליהו עובדיה שעזב את הדת, אחיו של הרב עובדיה יוסף). במשפחות אלו בולטים פחות מצבי הניתוק עם בן/בת שעוזבים את הדת. לקשר זה שבין רמה דתית למוצא אתני אתייחס בפרק נפרד בהמשך.

בעת האחרונה פורסם בעיתונות היומית (1.2.2012) על רצונם של חרדים לשעבר ובשיתוף עמותת "מ.ע.ב.ר" (לגישור והכוונה בין מגזרית), להגיש תביעה נגד המדינה על שאישרה תוכניות לימודים ללא לימודי ליב"ה (לימודי יסוד בחינוך הממלכתי). הטענה היא ש"חוזרים בשאלה" מוצאים עצמם משלימים בגרויות במשך שנתיים, עובדה הפוגעת ביכולתם להשתלב בעולם החילוני. תביעות כאלו מחריפות עוד יותר את המתח בין ה"יוצאים בשאלה" לבין העולם החרדי.

סופרים רבים כותבים רומנים בדיוניים וסמי ביוגרפיים על קשיים בתהליך השאלה, למשל, רון (1987); רייך (1993); גלסנר (2004); אביעד (2006); חכים (2011); אופיר (2012).

ה. אתרי אינטרנט

ברשת האינטרנט ניתן לאתר רשימות רבות ובהן סיפורי חיים של "חוזרים בשאלה". למשל, שפרה איינפלד, בוגרת סמינר בית יעקב שעזבה את העולם החרדי עם שני ילדיה, פתחה בסתר בלוג ("חור בסדין") שבו היא מספרת על החוקים הקפדניים השוררים בעולם החרדי (גם בסרט סורת בנושא זה). באתר "ויקיפדיה" בעברית תחת הכותרת "יציאה בשאלה" נכתב כך:

ההיסטוריה מלאה באישים ידועים שיצאו בשאלה. בתקופת ההשכלה ובתקופת תחילת הציונות, החל הגל הגדול הראשון של עזיבת העולם החרדי בשל תפיסות חילוניות ואתאיסטיות. עם גל זה נמנים רופאים, אנשי מדע, סופרים ופילוסופים ואיתם ראשי הציונות והתחייה העברית כמו יל"ג, אחד העם, אליעזר בן יהודה, מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, מנדלי מוכר ספרים, שלום עליכם, חיים ברנר, חיים נחמן ביאליק, אד"ם הכהן ורבים אחרים. יציאתם בשאלה של רבים מהם הייתה מתונה, והתבטאה בקריאת תיגר על הנורמות הדתיות המקובלות, החזקה בדעות חריגות על המסורת, ונקיטת אמונות ואורח חיים אשר במרכזן לא הייתה הדת היהודית, אלא המדע ורעיונות אוניברסליים או אידאות כמו הסוציאליזם.

במסגרת היציאה בשאלה המתונה בלטה תופעת "הגירה" של בוגרי החינוך התורני (החרד"לי) לעבר דתיות מתונה יותר. לעתים הקפידו היוצאים בשאלה רק על חלק מהמצוות: למשל, א"ד גורדון הקפיד על מצוות "לא תעשה" עד סוף ימיו, בזמן שוויתר לחלוטין על קיום מצוות עשה. לעתים היה חוסר הקפדה על מצוות שבין אדם למקום, לעומת הקפדה על מצוות שבין אדם לחברו. נוסף על כך, יש שהקפידו על מצוות שמקורן בתורה (מצוות דאורייתא) אך לא על מצוות שמקורן בחז"ל (מצוות דרבנן). במדינת ישראל אפשר למנות בין היוצאים בשאלה את הידוענים: שופט בית המשפט העליון חיים כהן (בוגר ישיבת מרכז הרב); חבר הכנסת דני נוה (בוגר ישיבת בני עקיבא נתיב מאיר); איתן כבל, איש התקשורת שלמה ניצן; המחזאי חנוך לוין; הסופר חיים באר; פרופ' יוסף בן שלמה ואחרים.

ברשת האינטרנט ניתן לקרוא על כל אחד מהאישים הרשומים למעלה. צירוף המילים "חזרה בשאלה" מוביל ל-95,600 אזכורים, ודתל"שים יוביל ל-75,700 אזכורי אתרים שונים (נכון לאוקטובר 2012). מובן שאי אפשר לסקור את כולם (מתוך הנחה שלא הכול קשור). מאגר זה כולל

סיפורים, הפניות, ציטוטים, מאמרים, תמונות, סרטים ועוד. אציין שבאתרי האינטרנט "ה.ל.ל." ו"דרור" אפשר לקרוא סיפורי חיים רבים של "חוזרים בשאלה".

פרק זה "חזרה בתשובה" ו"חזרה בשאלה" בישראל התייחס לשני צירים מרכזיים: ציר ראשון בחן את המשמעויות השונות של צירופי המילים ומטבעות הלשון "חזרה בתשובה", "חזרה בשאלה", אורתודוקסיה ואולטרה אורתודוקסיה בישראל. בציר הראשון ראינו הבדלים תיאורטיים בסיסיים בין שתי התופעות (לוח 1) וכן את רצף הזהויות והמיקומים של קבוצות שונות בחברה הישראלית (לוח 2). הציר השני, כלל סקירת ספרות (אקדמית, הלכתית, פופולרית, עיתונות ואינטרנט) הקשורה לשני התהליכים. בפרק הבא אבחן את מאפייני שינוי הזהות הדתית.

חלק שני

שינוי זהות דתית

פרק שלישי: מאפייני שינוי זהות דתית

אמרו חכמים מקום שבעלי תשובה עומדין בו אין צדיקים גמורין יכולין לעמוד בו, כלומר מעלתן גדולה ממעלת אלו שלא חטאו מעולם מפני שהן כובשים יצרם יותר מהם (רמב"ם, הלכות תשובה, ז, ד).

שב טרי אחד ביקר את חברו החילוני ביום כיפור ולהפתעתו גילה כי זה נהנה מעוף צלוי בעל ריח מגרה. אמר השב: "מה קרה לך? אתה לא יודע שהיום יום כיפור?" ענה לו החבר: "אני לא חטאתי ולא גנבתי כל השנה, מדוע אני צריך לצום?" חשב השב ואמר: "אני לא מוצא שום היגיון בכך ששנה שלמה אתה לא גונב בשביל לאכול יום אחד (בלוג "תפוז")."

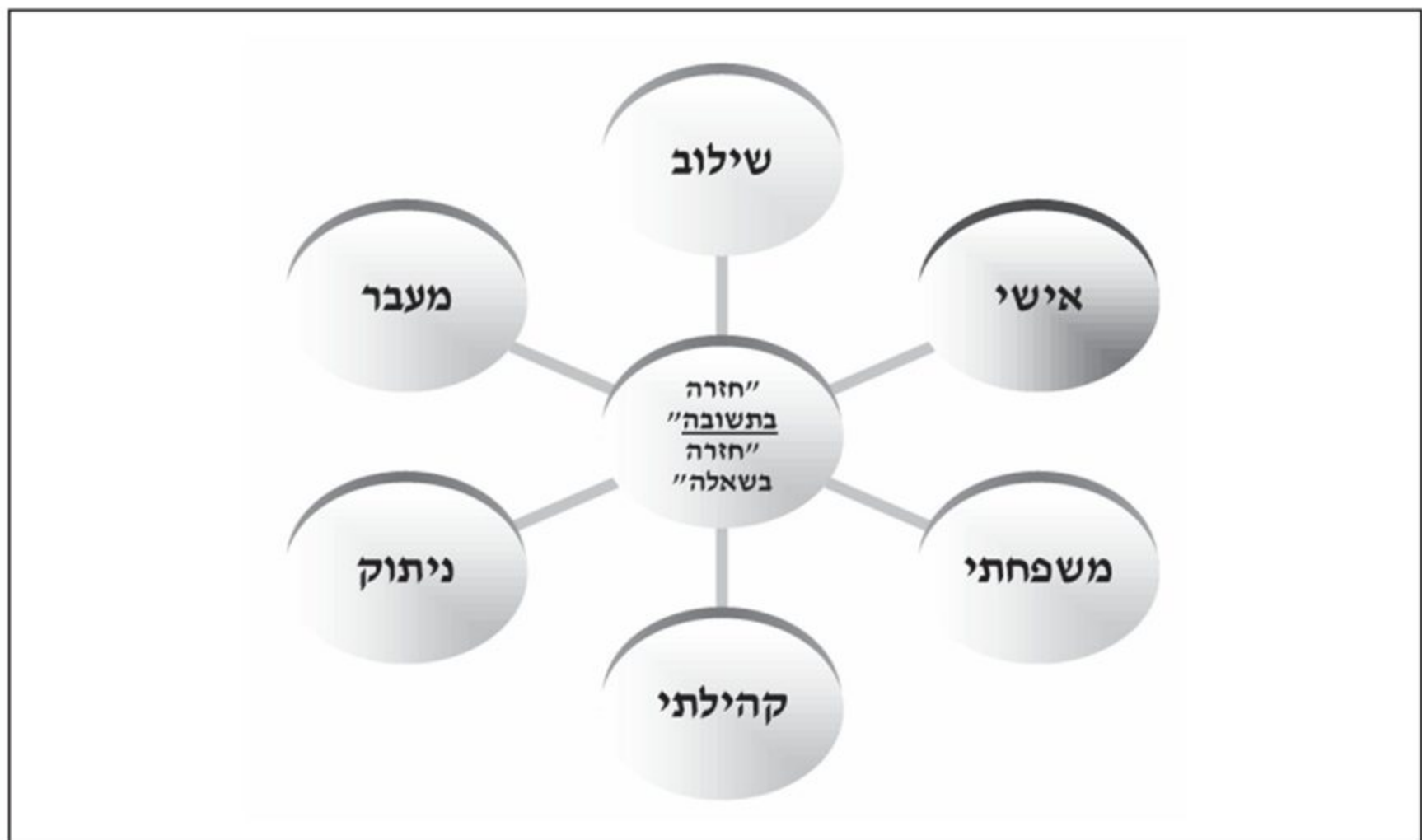
מדברי הרמב"ם שלמעלה, אנו למדים על תפיסה הרואה בבעלי התשובה מעלה גבוהה יותר כיוון שחטאו בעברם, כבשו יצרם ושינו דרכם, לעומת צדיק שלא חטא בעברו. חוסר ההבנה של השב הטרי מעיד כי עליו עוד ללמוד הרבה. להלן כמה אבחנות חשובות להבנת תהליכי השינוי.

א. סיפור חיים

כפי שכבר ראינו, סיפור החיים (Life Story) כולל פרספקטיבות של עבר, משמעויות ביוגרפיות שהיו לחוויות בעת התרחשותן, וכן היסטוריית חיים (Life History) הכוללת היבטים כרונולוגיים של אירועים במהלך חייו של היחיד. יחידים המבקשים לשנות את זהותם הדתית משנים ומבנים מחדש את סיפור היסטוריית חייהם. תהליך זה של רה/דה סוציאליזציה (שחבור) משמעו, שעל היחיד לשנות בו בזמן רכיבי זהות בסיפור חייו מעברו (למשל, שירות צבאי, קשר משפחתי, לבוש, התנהגות וכדומה), ולהרכיבם מחדש לפי דרישות החברה החדשה שאליה הוא מבקש להיכנס. כדוגמא אביא את שינוי השם הפרטי: על ה"חוזר בתשובה", המבקש להיכנס ולהשתייך לעולם החרדי, להתאים את שמו הפרטי לקהילה החרדית. על כן יש המשנים את שמם הפרטי (מלא או מוסיפים/מורידים אות), משלומי לשלמה או לשלמה חיים, מלי ללאה או ללאה-רחל. בדומה, "חוזרים בשאלה" המבקשים להיכנס ולהשתייך לעולם החילוני ישנו את שמם הפרטי משלמה-חיים לשלומי,

מלאה־רחל ללי. שינוי השם הפרטי משפיע על סיפור החיים והוא כזהות עצמית (Self Identity) וזהות חברתית (Social Identity) חדשה. בתרשים הבא (לוח 3) נוכל לראות את רכיבי שינוי הזהות:

לוח 3: פירוק והרכבה של זהויות בתהליך של "חזרה בתשובה" ו"חזרה בשאלה"

בתרשים זה אפשר לראות ששינוי הזהות הוא שינוי במובן של פירוק והרכבה, ניתוק ושילוב של רבדים שונים בסיפור ובהיסטוריית החיים של כל אחד/ת. השינוי יכול להתרחש באופן הדרגתי ומתון, לאורך פרק זמן ארוך, או באופן חד ובפרק זמן קצר יחסית. הדבר תלוי במוצא האתני (בקרב משפחות אשכנזיות רבים יותר המצבים החדים), בקהילה (בקהילות דתיות השינוי יהיה הדרגתי ומתון יותר מזה שמתרחש בקהילות החרדיות), ובסיפורי החיים של ה"חוזרים" בשתי הקבוצות. מחד גיסא, אין סיפור הדומה למשנהו, מאידך גיסא, בסיפורים הללו משותף הרצון לשנות את הזהות הדתית, האישית ואת המיקום החברתי.

ב. תהליך ארוך ומורכב

שינוי הזהות הדתית הוא תהליך שאינו מתרחש בן יום, אלא מתגבש ומשתנה לאורך שנים רבות. יש אף שמציינים כי יחידים אלו נשארים בסטטוס של "חוזרים" (בתשובה או בשאלה) לאורך כל חייהם (התשובה כמפעל חיים

לפי הרמב"ם: "לעולם יראה אדם את עצמו כאילו הוא נוטה למות... לפיכך ישוב מחטאיו מיד..." (הלכות תשובה, ז, ב) ויש המתארים זאת כחויית גלות או כשעטנז בין רכיבי חיים מהעבר החילוני ומההווה החרדי. נוסף על כך, שינוי זה מורכב מאוד כיוון שמעגלי הזהות בתהליך מורכבים מרבדים שונים, שחלקם אינו ידוע וחלקם מתרחש בו בזמן. מסע פנימי וחיצוני זה אינו פשוט כלל ועיקר, וכפי שמתרחש בסיפורי שינוי חיים רבים, ידועה נקודת ההתחלה אולם הרבה פחות, אם בכלל, ידועה נקודת הסיום של השינוי.

ג. שינוי סטטוס

כבר ראינו ששינוי הזהות שעוברים "חוזרים" בתשובה או בשאלה הוא שינוי סטטוס במובן של שינוי מיקום חברתי: מחילוני לחרדי, ולהפך, מחרדי לחילוני. שינוי זה בא לידי ביטוי בארבעה מובנים: ראשית, שינוי מיקום זה אינו פשוט, כיוון שנוסף על שינוי אישי ופנימי מדובר בתהליך לימוד מחדש (רה/דה סוציאליזציה) של הקודים להתנהגות בחברה החדשה שאליה מבקשים ה"חוזרים" להשתייך. הסטטוס החברתי החדש בעולם החילוני או החרדי תלוי במידה רבה ביכולתו של היחיד ללמוד מהר ככל האפשר את מה שרצוי ומה שאינו רצוי; מה שמותר ומה שאסור ולהפנים נורמות וערכים חדשים.

שנית, "חוזרים בשאלה" נכנסים לעולם חילוני שאינו מתייג אותם בסטטוס מיוחד (לרוב מתעלם מהם), ואילו בעולם החרדי מקובלת אבחנה עדתית ובמרכזה משולש סטטוסים: הסטטוס הגבוה הוא זה של חרדים מבטן ומלידה ("חרדים לגמרי"/"חרדים מבית"), ותשתיתו קשורה לשני ערכים בסיסיים העומדים במרכזה של חברת הלומדים האשכנזית: לימוד תורה ומשפחה ברוכת ילדים. הסטטוס הבא אחריו ומוצב מתחתיו הוא זה של "חוזרים בתשובה" אשכנזים, והסטטוס הנמוך הוא זה של "חוזרים בתשובה" מזרחים ספרדים. על ה"חוזרים בתשובה" ללמוד ולהסכים לאבחנות סטטוס אתניות אלו.

שלישית, יש לשים לב לסטטוס המשפחתי של ה"חוזרים": רווקים/נשואים/גרומים.¹ "חוזרים בתשובה" נכנסים לחברה חרדית שבה משפחה

1 ראו את שמעוני (1988: 56-69) שבחנה את הקשר בין היסטוריה משפחתית (חרדית ודתית) לבין סיפור חיים כפי שהיא נתפסת על ידי בני הדור השני בבתים בהם שני ההורים "חוזרים בתשובה"; בבתים בהם אחד ההורים "חוזר

ושידוך טוב הם ערכים מרכזיים. רווקים העוזבים את העולם החילוני ונכנסים לעולם החרדי ישתדכו די מהר בתוך קבוצת בעלי התשובה. נוהל זה מכניס את ה"חוזרים" לסטטוס של נשואים, ומכאן החובות המשפחתיים שיחזיקו אותם בתוך הקהילה החדשה. גרושים העוזבים את העולם החילוני מוצאים עצמם בסטטוס בעייתי בעולם החרדי, כיוון שגירושין אינם מקובלים (למרות שהם קיימים בחברה החרדית, כמו בכל חברה). "חוזרים" הוא סטטוס נמוך מסטטוס של חרדי מבית, והיותם גרושים פוגע עוד יותר במיקומם בחברה החדשה. גם נשואים העוזבים את העולם החילוני נכנסים לסטטוס מיוחד: אם עזבו את העולם החילוני עם ילדיהם ובת/בן הזוג, אזי מיקומם בחברה עשוי להיות גבוה יחסית. אולם אם יכנסו לעולם החרדי כשחלק מבני המשפחה נשארו חילונים, מיקומם בחברה החרדית יהיה נמוך יחסית.

גם בקרב "חוזרים בשאלה" קיימת משמעות לסטטוס המשפחתי אולם באופן שונה. בעולם החילוני הסטטוס של היוצא מהעולם החרדי אינו משנה. רווק, נשוי או גרוש אינם זוכים לתמיכה מיוחדת מהעולם החילוני. דבר זה משפיע על המשפחה החרדית: שכן לרוב "חוזרים בשאלה" שעוזבים את העולם החרדי נאלצים להשאיר את ילדיהם מאחור. גם הוריהם של היוצאים יתמכו לעתים במשפחה החרדית, כדי לשמור את מסגרת "חברת הלומדים". התוצאה היא, שלעתים קרובות שנים רבות נאבקים "יוצאים בשאלה" בבתי דין רבניים ו/או אזרחיים כדי לקבל משמורת או לראות את ילדיהם. העולם החרדי כחברה סגורה וטוטלית נאבק נגד שמירה על קשר עם "יוצאים" בשל החשש מחדירת החילוניות באמצעות ה"יוצאים".

רביעית, סטטוס של "חוזרים" (בתשובה או בשאלה), "שבים", "מתחזקים" או "יוצאים" אמור להיות זמני ולהיעלם בשלב השילוב בחברה החדשה (החילונית או החרדית). אולם במציאות סטטוס זה הופך למצב קבע. "חוזרים בתשובה" מוצאים עצמם בסטטוס קבוע של "חוזרים", שמתמסד כחלק ממבנה החברה החרדית. למשל, בשידוך עם בעלי תשובה בעיקר במגורים, בחינוך, בשימוש בגמ"חים (גמילות חסדים) ובמוסדות חסד נפרדים ועוד. גם "חוזרים בשאלה" מוצאים עצמם בסטטוס קבוע של "חוזרים" בגלל הניתוק מבני משפחתם והמחסור (הפיזי והנפשי) בעולם החילוני.

מיסוד השוליות כזהות לימינלית קבועה (הן בעולם החרדי והן בעולם החילוני) מקשה מאוד על יכולתם של ה"חוזרים" להשתלב בחברה

בתשובה" והשני "מתחזק"; ובבתים שבהם הסבים והסבתות "חוזרים בתשובה" בעקבות ההורים.

החדשה. מחד גיסא, היחידים משנים את זהותם הדתית; מאידך גיסא, הם נכנסים לחברה שלא תמיד מוכנה/רוצה לקלוט אותם.

ד. להיות חבר בחברה

להיות חבר בחברה משמעו שעל היחיד ללמוד כיצד עליו להתנהג במקום ובסטטוס החדש שלו. בפרק השני (לוח 1) ראינו שהמשמעות היא לימוד מאפייני הקהילה, הזמן, המרחב ומצבי הלימינליות בשינוי הזהות הדתית. הרצון להשתייך מושפע משני גורמים מרכזיים: האחד – יציאה וכניסה מ/ל חברה (החרדית או החילונית). השני – מה מאבדים ומה מקבלים בעקבות השינוי (ברובד האישי, המשפחתי והקהילתי).

על ה"חוזרים בתשובה" ללמוד שכניסתם לחברה החרדית משמעה הסתגלות לחברה סגורה וטוטלית במשמעות של שליטה בזמן, במרחב, המחיה, בהתנהגות ובלבוש, ומצופה מהם לאמץ דפוסיים חדשים אלו. על ה"חוזרים בתשובה" להבין שהדגש אינו עוד הם עצמם אלא הקולקטיב, הקהילה והקבוצה. החול מוחלף בקודש כעמדת חובה. על ה"חוזרים בשאלה" ללמוד כיצד להתנתק מהעולם החרדי וללמוד כיצד עליהם להתנהג בעולם החילוני הפתוח שבו הדגש הוא על האינדיבידואל ועל העצמיות ולא על הקולקטיב או על הקהילה. הקודש מוחלף בחול אגב בחירה מה להשאיר או לשנות.

ההסתגלות קשה מפני שלא קל ללמוד מיקום חברתי חדש. הקושי מחריף עוד יותר מפני שהקהילה החרדית משקיעה אמנם רבות בהחזרה בתשובה, אולם כפי שנראה בהמשך, היא מציבה חסמים רבים בפני המבקשים להיכנס אליה. מנגד, העולם החילוני אינו מציב חסמים בפני המבקשים להיכנס אליו, אולם בפועל אינו עושה דבר כדי לעזור ליחידים אלה (למשל, אין עזרה בלבוש, במימון לימודים, במגורים, בכלכלה וכדומה).

אם כן, "חזרה בתשובה" היא תהליך של ביחד כיוון שיש קהילה הקולטת את היחיד, עוזרת לו בלימוד זהותו החדשה ומלווה אותו בשלבי שינוי זהותו. ליווי זה הוא עניין מרכזי בעולם החרדי שבו קיימת רשת חברתית צפופה של תמיכה מוסדית ושליטה (למשל, בהחלטה אם לשמור על קשר או להתנתק מהמשפחה החילונית) ברכיבי שינוי הזהות ובמאפייניו. מנגד, "חזרה בשאלה" היא תהליך של לבד במובן כפול: לרוב, ניתוק מהמשפחה ומהסביבה החרדית, וכניסה לחברה שבה הרשת החברתית דלילה במובן שהיחיד שרוי לבדו ללא כל מערכת תמיכה מוסדית, מלבד תמיכה אישית

וולונטרית של אנשים המבקשים לעזור. בלוח הבא (לוח 4) נוכל לראות כמה משמעויות וביטויים המאפיינים מורכבות זו בלשונם של המרואיינים (ואינם הביטוי האישי שלי):²

לוח 4: שינוי הזהות של "חוזרים בתשובה ו"חוזרים בשאלה"

"חזרה בשאלה"	"חזרה בתשובה"
לבד, אישי ברחוב (ללא תמיכה מוסדית, דירה שכורה)	ביחד, בפומבי, בבית (עזרה, מעבר לאזור דתי/חרדי יותר)
לבד, אישי ברחוב (ללא תמיכה מוסדית, דירה שכורה)	מקצינים התנהגות כדי להשתלב בחברה
מנסים להשתלב בחברה החילונית החדשה	התחזקות, השתדלות, בורא עולם מזכה אותי
התפקדות, חילוניות, בורא עולם מעניש אותי	לבן, אור, טהור, טוב, רע, גבולות ברורים, בריא
עבדים לדחפים וליצרים (שומרים על המסורת?), עושר, גשמיות ריקנות, ואקום נפשי רוחני	מוצאים את האמונה ואת האל, עושר רוחני, "תמר" (תוספת מזון רוחני) ו"אמת" (אמונה מידות תורה), אמונה בנסים, ריקנות, ואקום נפשי רוחני מובילים לשינוי הזהות
כניסה לחברה חילונית (סולידריות נורמטיבית וקהילתיות נמוכה) עם קשיים, בגלל שהחברה החילונית לא עושה דבר כדי לקלוט את ה"חוזרים" ובגלל הניתוק מהמשפחה החרדית, "חוזרים בשאלה" דיירי משנה, שקופים	כניסה לחברה חרדית (סולידריות, קהילתיות אידיאולוגית גבוהה) בעלת סטטוסים ברורים. בעיות שונות של קבלה והדרה חברתית ודתית (למשל, בשידוך, דיור, חינוך וכדומה), פער בין מצווה דתית (תשובה) לקבלה ולהדרה חברתית לקרב רחוקים, תינוקות שנשבו, "עלים נושרים"
מתפקדים, אפיקורסים, חילוני, גוי, שֶׁבַב־אֲנִיקִים	לפרוץ מאה שערים (לפתוח ולסגור) מאפיינים של התנהגות "כת" ²
לפתוח מאה שערים (לפתוח ולסגור) ניתוק מוביל לעתים לכעס ולשנאת הדת	

2 ב"מרכז הישראלי לנפגעי כתות" מקשרים בין שליטה רוחנית (כבמקרים של גואל רצון [ריבוי נשים וילדים בתל אביב] ואליאור חן [חשד להתעללות בילדים בבית שמש]), לבין ניתוק משפחתי [במקרים לא מעטים בין "חוזרים בתשובה" לבני משפחתם החילונית]. להרחבה, ראו: זהר (1986; 2012); אייזנשטדט (1999); פפר (2012) ומעיין (2012) שהיו שתיים מנשותיו של גואל רצון וכתבו על יציאתן מקבוצת גואל.

<p>אינדיבידואליות (פסיכולוג מומחה, קואצ'ינג)</p> <p>קריירה, לימודים, משפחה (קטנה), זוגיות בקשיים (יוצאים בקרב "חוזרים" שעברו קשיים דומים)</p> <p>תספורת (גילוח פאה, זקן), שינוי לבוש (כיסוי ראש, הסרת כיפה) חברה לא מקטלגת יחד ("לבוש מסריח", שעטנז אפשרי) קעקוע</p> <p>אין התנהגות מצופה מיוחדת (מלבד קיום החוק), חופש מורכב, שינוי שפה (מוריד בס"ד, לק"י, בעזרת השם), מוזיקה עברית, לועזית, מסורתית, סלולארי שאינו כשר (פתוח בשבת), החלפת הנְעִימוֹן בסלולארי למשהו לועזי</p> <p>לוח שנה ישראלי ולועזי, זמן חול חדש (טקסים אישיים, התמודדות עם ריק טקסי, טקסי בלבול), ימי חול</p> <p>התרבות הפוסט מודרנית מעודדת אנשים עצמיים ומשחררים, דבר שיכול להשפיע על עזיבת הדת</p> <p>אידיאליזציה של הבורות (ליבה דתית יהודית מסורתית פרימיטיבית), שהנחילו לנו החרדים</p>	<p>סמכות רבנית (מומחה), רב מחנך, מלווה לימוד גמרא,³ משפחה ברוכת ילדים, קיום מצוות, שידוך כערך מרכזי (פרו ורבו כמצווה מרכזית אבל גם חסם מרכזי)</p> <p>תספורת (הוספה של פאה, זקן), שינוי לבוש (כיסוי ראש, כיפה, טלית) החברה מקטלגת את היחיד (לבוש טהור, איסור שעטנז) הסתרת קעקוע</p> <p>התנהגות מצופה (בחברה טוטלית), מותר ואסור ברורים, שינוי שפה (בס"ד, לק"י, בעזרת השם, כתיבה בשינוי⁴), מוזיקה יהודית כשרה, סלולארי כשר, החלפת הנְעִימוֹן (רינגטון)⁵ בסלולארי, נישוק מזווה, חיתוך נייר טואלט לפני השבת ועוד</p> <p>לוח שנה עברי, זמן מקודש חדש (טקסים דתיים, לוח שנה יהודי, טקסים מוגברים), ימי קודש (ראש חודש, חגים, מועדים, שבת)</p> <p>התפיסה היא שבמסורת שולט עקרון הצו האלוהי והאמונה כי "גדול במצווה ועושה ממי שאינו מצווה ועושה", בבלי, קידושין לא ע"א</p> <p>אידיאליזציה של הבורות (ליבה חילונית מערבית פרימיטיבית), בורות שהנחילו לנו החילונים</p>
--	---

3 "חוזרים בתשובה" ו"חוזרים בשאלה" לומדים את השוני בטקסטים: ביהדות החילונית והדתית לומדים יותר תורה שבכתב, ואילו ביהדות החרדית לומדים יותר תורה שבעל פה.

4 כתיבה בשינוי: בשולחן ערוך (או"ח סי' תקמה) נאמר שאסור לכתוב בחול המועד. כתיבה מוגדרת ככתיבת מעשה הדיוט, כי אין בה אמנות מיוחדת, וכתיבה כזו מותרת לצורך המועד, או לצורך רבים. ניתן להקל אם הזמן אינו מספיק ובתנאי שלא השקענו בכך מחשבה וזמן רב ועשינו זאת בשינוי. אגב, אם אפשר, עדיף להשתמש במחשב, כי כתיבה על מסך המחשב (ללא הדפסה) אינה אסורה. "חוזרים" בשני הנתיבים צריכים לימוד איסורים והיתרים, גבולות ומונחים רבים שאינם מכירים.

5 בתהליך "חזרה בשאלה" יש חסר בולט בחוברות הדרכה וחומרי עזר ליוצאים, ואילו בתהליך "חזרה בתשובה" ניתנים ל"חוזרים" חומרי עזר רבים כחוברת

מלוח זה אנו למדים כי "להיות חבר בחברה" הוא תהליך ארוך ומורכב, המצריך למידה רבה של אופן התנהגות וקודים חדשים להתנהגות רצויה בעולם החילוני או החרדי החדש.⁶

ה. עשה לך רב (מומחה)

ביטוי זה מופיע במסכת אבות פעמיים, כהוראה המבטאת רעיון חשוב ביהדות: "יהושע בן פרחיה ונתאי הארבלי קיבלו מהם. יהושע בן פרחיה אומר: עשה לך רב, וקנה לך חבר, והוי דן את כל האדם לכף זכות" (מסכת אבות, פרק א משנה ו); "רבן גמליאל אומר: עשה לך רב, והסתלק מן הספק, ואל תרבה לעשר אומדנות" (מסכת אבות, פרק א משנה טז). רצוי לאדם שיהיה לו רב בשני מובנים: מחד גיסא, שיהיה כתובת במקרה של ספק בהלכה; מאידך גיסא, כחבר שישמש יועץ בנושאים אישיים ויידע לשמוע ללב הפונה.⁷

בשני נתיבי שינוי הזהות הדתית לרב המלווה את התהליך מובנים

הנחיה, סדנאות, סטיקרים ומדבקות למקרה עם הכנות רצויות לשבת, משחק קלפים "ניצוצות התשובה" (40 מבטים על חויית התשובה על פי הראי"ה קוק, הוצאת בית אל) ועוד.

6 ראו את לוי ופייגנבאום (2009) שכתבו ספר בשם מחלקה ראשונה, בו הם דנים בצומת העצבים הרגיש שבין בעלי התשובה לעולם החרדי. דרך סיפורו של אברהם (אופק) גולדשמיט אנו לומדים על מסע ארוך ונפתל של בעל תשובה משדות החולין אל הבית היהודי. ניסיונות ההתמזגות עם העולם החרדי והתהליך המורכב מלווה באכזבות ובחשבון נפש. אביחי ומעיין (2011) ערכו סדרה של סיפורי תשובה בספר נגד הזרם, שבו הם מתארים את הקשיים הרבים שעוברים על "חוזרים בתשובה" ויחסן המתנכר של משפחות חילוניות במהלך העלייה הרוחנית של בן/בת.

7 מעניין שברוב הקהילות החסידיות והקהלים החרדיים והדתיים "עשה לך רב" הוא רכיב מובנה בחברה, הרי בחסידות ברסלב, למשל, אין עשה לך רב. קהילה זו אינה פועלת תחת אדמו"ר או רב קהילתי. רבי נחמן נתן אותות וסימנים שלאורם הולכים החסידים. בדומה, בחב"ד, לאחר תקופת הרבי מלובוויטש אין סמכות אחת מוסכמת, אולם נוכל לראות את תפקידו של ה"משפיע" כתפקיד חינוכי, שבו חסיד משמש כחונך ומורה רוחני למקבל (בהדרכה אישית וקהילתית). כמו כן נהוג להשתמש בכרכי אגרות קודש (סדרה בת 30 כרכים הכוללת מכתבים נבחרים מתוך כתביו של האדמו"ר מנחם מנדל שניאורסון לכלל ולפרט) לקבלת ברכה או עצה על ידי כתיבת הבקשה/שאלה על דף והכנסתו במקום אקראי בספר. בדומה לכתיבת מכתב לרבי "מתכתבים עם הכתבים".

תפקיד והשפעה מרכזיים. "חוזרים בתשובה" נעזרים לרוב בסמכות רבנית (מומחה) המייעצת להם בשני המישורים – ההלכתיים והאישיים. זהו ליווי פורמלי המהווה חלק מהחברה החרדית ולרוב – בשלב הסדרי השידוך – נבדקת סמכותו של הרב שליווה את התהליך. גם "חוזרים בשאלה" נעזרים במומחה, אולם לרוב הוא אינו רב כי אם פסיכולוג, מדריך אישי (קואצ'ינג). כמו כן אפשר להיעזר בפורומים באינטרנט. ליווי זה נושא אופי אישי ותלוי בצרכים וברצון האישי של הפונים.

חשוב להבין את מרכזיותו של הליווי. "יוצאים בשאלה" בחברה הדתית משתדלים לשמור על הקשרים עם העבר ולמתן את יחסי המתח והמשבר בין בני המשפחה עקב השינוי (שמירה על מצב לימינלי של גם מזה וגם מזה); ואילו העולם החרדי מבקש על פי רוב לנתק את הנכנסים/היוצאים מעברם ואינו מעודד מצבי לימינליות (גם מזה וגם מזה).

לעתים יוצר הליווי הרבני החרדי דרישה של ניתוק (חד או מתון) ממעגל המשפחה, החברים והקהילה. יחסי המתח והמשבר מחריפים עוד יותר בשל הניתוק הפיזי והמעבר של היוצאים/נכנסים לאזור חרדי יותר.⁸ הניתוק (מתון או חד) נתפס לעתים כמתנגש עם "כבוד את אביך ואת אמך" (שמות כ, 12). מחד גיסא, הרצון לכבד את ההורים; מאידך גיסא, קשה לשמור על קשר עם משפחה חילונית/חרדית שיש לה דרישות שונות ולעתים סותרות את אורח החיים החדש.

אם כן, במבנה חברתי סגור ופתוח (כחברה הדתית) אנו רואים שהליווי הרבני ממתן יחסית את הדרמטיות והמשבר הצפוי בתהליך; במבנה חברתי סגור (כחברה החרדית) נראה שהליווי הרבני מחריף יחסית את הדרמטיות והמשבר בתהליך.

ו. בין האיך והלמה

בתהליך "חזרה בתשובה" שאלת הצורה שבה נעשית התשובה תלויה במידה רבה בסוג התשובה. להלן אפרט כמה סוגי תשובה של הוגים מרכזיים ביהדות.⁹ חז"ל הבחינו בין שלושה סוגי תשובה: למראית עין

8 ראוי להדגיש שלא בכל סיפורי היוצאים/נכנסים נראה מצבי מתח/משבר מתונים/חריפים. הדבר תלוי בסיפורי החיים של כל אחד, במבנה חברתי (סגור יותר מקצין) ובמוצא אתני (אשכנזי מסתגר יותר מאשר ספרדי).

9 להרחבה, ראו: רוזנברג, שג"ר (תשס"ג), שמרחיב על סוגי תשובה.

(חיצוני), מיראה (פחד ומורא על מעשה) ומאהבה (הרמה הגבוהה ביותר). הרמב"ם בהלכות תשובה רואה בתשובה מימוש חירותו של השב על בסיס של בחירה חופשית וכהשתנות, עזיבת החטא ושינוי אורח החיים של החוטא מלווה בחרטה.

ר' בחיי (רב"ח) בחיבורו חובות הלבבות רואה בתשובה אקט של חירות לוותר על החירות ובכך לזכות בחסד. ר' יוסף אלבו (ר"י) בחיבורו העיקרים רואה בתשובה בחירה מוחלטת (בדומה לרמב"ם) וכתהליך רציף, אימננטי והכרחי בפני השב לבחור באמת ואין לפניו כל אפשרות אחרת. ר' צדוק וחיבורו תקנת השבין רואה "בתשובה מאהבה" התנערות מהחטא ותוכן התשובה והמעשה אינם תלויים באדם אלא בתחום האלוהי.

הרב קוק אברהם יצחק הכהן בחיבורו אורות התשובה: על ערך התשובה והדרכתה בחיי הפרט ובחיי הכלל (תשנ"ב [תש"ל]) מציין סוגי תשובה שונים כתשובה טבעית, אמונית, שכלית, פתאומית והדרגתית. תשובה סתמית כללית ותשובה ציבורית לכלל הציבור: "תשובה מדויקת: כשעוסקים בתשובה, צריך להגדיר היטב מהו הטוב ומהו הרע, כדי שהחרטה והסלידה יהיו כלפי הדברים שהם באמת רעים ומכוערים, ולא בטעות כלפי דברים חיוביים וחשובים" (שם: ט, ה); וכן, "קלותה של התשובה: עיקר הנפילות באות מפני שאינו מאמין בקלותה של התשובה" (שם: יד, ד).

הרב יוסף סולובייצ'יק בחיבורו על התשובה (תשל"ד) (וגם בספרו איש ההלכה) רואה בתשובה בחירה חופשית (כחירות ולא דווקא כמצווה) וכתהליך למדני, אינטלקטואלי רפלקטיבי.¹⁰

רבי נחמן מברסלב (למשל, בחיבורו תיקון הלב) רואה בתשובה בעיית כנות שבה השב מתמלא בהוויה וזוכה לתחייה. לשיטתו התשובה היא חזרה למקורות (לא להחלת החטא) וגם חידוש, באמצעות חידוש הנשמה.¹¹ ר"נ

10 ראו דיונו של רוטנברג (2011) בתשובה כ"שינוי שם" וההשגות על פרשנותו של הרב י"ד סולובייצ'יק לרמב"ם.

11 התנועה הברסלבית קוראת לאדם לחזק את עצמו גם בשעת ייאוש קשה, בנימוק שאלוהים נמצא בכל מקום ובכל מצב (שג"ר, תשס"ג: 29). רבי נחמן מנסח זאת כתנועה של "רצוא ושוב" ("והחיות [לשון חיים] רצוא ושוב כמראה הברק, יחזקאל א, 14) כלפי אלוהים (תפיסה מרכזית בקבלת האר"י ובחסידות). "רצוא" זוהי תנועה ספונטנית של דבקות מזדהה וחסרת תודעה עצמית; "שוב" זוהי תנועה רפלקטיבית, שבה נותן האדם דין וחשבון על ההתרחשות של תנועת ה"רצוא". הוויית התשובה מתקיימת במציאות נפשית זו. להשוואה על היחס בין רצוא ושוב, אתיקה ומיסטיקה אצל מייסד חב"ד, ר' שניאור זלמן מלאדי, ראו: אורנט (2008); שוורץ (2011).

מתאר קווי תשובה הכוללים אותנטיות, התחדשות, תחייה והיות להוויה. "תשובה על תשובה" במובן שתמיד צריך להימצא בתנועה מתמדת. תשובה שלמה ומאוזנת היא ארוכה. וכך הוא מציין: "שאלת וקיבלת תשובה, המתן וחיה את התשובה. אל תפתה להמשיך לשאול, שכן לעתים עדיין אינך מוכן לקבל את התשובה הבאה" (ליקוטי מוהר"ן, ו, ב).

בעלי המוסר (למשל, הרב דסלר וחיבורו מכתב מאלהו) רואים בתשובה הישענות על האחריות ועל המאמץ האנושי. השינוי הדתי הוא תוצאה של הכרעה אנושית בשלושה רבדים: "החלטה רפויה" (אדם אינו מאמין ביכולתו לממש את התשובה), "החלטה תקיפה" (שינוי קשרים קיימים בהווה בפועל) ו"היפוך הלב" (התהפכות הפנימיות).

לצורות תשובה אלו ארבעה שלבים משותפים: (1) חרטה על המעשה (רגשות אשם, חרטה); (2) עזיבת החטא ("נפילה" מבחינה הלכתית); (3) וידוי (בקשת סליחה); (4) קבלה לעתיד להתחייבות ברצינות שלא לחזור על טעויות וחטאי העבר.

בתהליך "חזרה בשאלה" אנו מזהים חמישה שלבים המאפיינים את תהליך היציאה מהעולם החרדי (לפי אגודת "ה.ל.ל."): (1) שלב ההתלבטות, האם לצאת, מתי, איך, מה ההשלכות על צעדים אלו, לרוב ההתלבטות הראשונית נעשית לבד; (2) שלב ההחלטה והיציאה, "מחללים" דברים קטנים אבל עדיין אין עזיבה פיזית. עוזבים מאחוריהם עולם מוכר, משפחה, בית, ישיבה, קהילה, חברים, קודים מוכרים, עולם מושגים, אוכל, זמירות ונכנסים לעולם חילוני בודדים; (3) שלב ההתלהבות והאופוריה, בסמוך ליציאה רוצים להספיק לחוות הכול, אוכל לא כשר, פאבים, מיניות, להיות חילוני יותר מחילוני. נתק מהמשפחה החרדית. תחושה של "אני כול יכול" התמקדות בהווה; (4) שלב המשבר, נגמר הכסף, אי מציאת עבודה, פערי השכלה, געגועים עזים למשפחה וכתבות בעיתונות – כל אלו מחריפים את המשבר. קושי למצוא את "עצמי", בלבול בזהות, תחושה שכל "נכסי" העבר מתרוקנים (ישיבה, דת, מסגרת וניסיון חברתי), ללא קשר זוגי מתמשך ובעיקר חויית נחיתות לעומת החילונים. "הם לא מבינים אותי." ספקות לגבי היציאה ודיכאון; (5) שלב ההסתגלות וההשתלבות, זיהוי כוחות פנימיים, הגדרת מטרות אישיות וכיצד להשיגן, מציאת עבודה, גיוס לצבא, השתלבות במסגרת לימודים כלשהי, יצירת חברויות מחוץ למסגרת העבר החרדי, יצירת קשרים עם בני/בנות זוג, התגבשות של זהות עצמית חדשה המשלבת את העבר עם רכיבים חילוניים. יש כאלו שאינם מסתגלים וחוזרים לחיק המשפחה בעולם החרדי.

שאלת הלמה (מתרחש השינוי) היא במידה רבה שאלה עלומה. קשה

לסמן במדויק את רגע השינוי ולרוב מדובר בנקודות של המרה ושינוי (Turning Points) ¹² רבות, המשתנות במהלך אירועים בחייו של היחיד. מעניין שנקודות שינוי אלו לרוב אינן קשורות לחוויה דתית אמונית (כנראה שאדם לא יקום בבוקר ויאמר "מצאתי את האלוהים" או "אין יותר אלוהים") כי אם לסיבות אחרות שנראה להלן.

הנושרים, מדוע? יכולות להיות לכך סיבות רבות ושונות, אך ברוב המקרים אין מדובר בעזיבת חיי התורה מתוך התבוננות מעמיקה והסקת מסקנות תיאולוגיות או פילוסופיות שאין צורך לקיים מצוות. חלק מעוזבי הדת הם צעירים שחינוכם הדתי לא כלל עומק לב ועומק שכל, ומשנקלעו למשבר לא היו להם הכלים להתמודד עמו. אחרים עברו חוויות לא נעימות בבתייהם או בבתי החינוך שבהם התחנכו. בחלק אחר מהמקרים מדובר בהתגברות ייצרית של גיל הנעורים בתוספת לתמיכת חברה השקועה בחיי חטא, ועזיבת הכול מתוך מחשבה שאם כבר חטאתי הרי אין לי סיכוי בחברה זו. יש צעירים שלא השתלבו בלימוד התורה כראוי, ומפני שהחברה רואה בלומדי התורה חזות הכול, הידרדרו לנטישה (הרב מרדכי דוד נויגרשל,¹³ תשע"א, והשבות אל לבבך, עמ' 239)

הרב נויגרשל מציין אפוא כמה סיבות המביאות לשינוי: חינוך, חוויות משבר, התגברות ייצרית של גיל הנעורים ואי שילוב בלומדי התורה. נקודות שינוי והמרה בשני הנתיבים יכולות להיות קשורות לחוויות חיוביות ואחרות (כמו קריאת ספר, השתתפות בסדנה, השתתפות בהרצאה, תוכנית טלוויזיה, הארה, לידה, חשיפה לטכנולוגיה, חיפוש אחר משהו "אחר" ועוד), או לחוויות שליליות ואחרות (מחלה, פטירה של קרוב, תאונה, נדר בעקבות אירוע, מלחמה וכדומה). בר לב (1995) מציין ספקות

12 מעניין לראות שנקודות שינוי אלו מופיעות לעתים כמבנה חשיבה בינארי, כדברי לוי-שטראוס (Levi-Strauss, 1969) טוב-רע, טהור-טמא, מותר-אסור, לבן-שחור, ביחד-לבד, קודש-חול, מלא-ריק, יש-אין (מחסור), בית-רחוב, לקבל משהו חדש-לאבד משהו מהעבר, חיובי-שלילי, רוחניות-גשמיות, אינדיבואליזם-קולקטיביזם. תפיסה כזו מופיעה בסיפורי חיים רבים של "חוזרים" בשני הנתיבים. ראו את גל גץ (2011) שמדגימה זאת בקרב דתיים לשעבר (דת'שים) והתחום האפור של עולמם, זהותם והיחס לפוליטיקה בחברה הישראלית.

13 הרב נויגרשל עוסק רבות ב"חזרה בתשובה" בעולם החרדי, למשל, בחינוך, בכתיבה, בהרצאות ובאתר האינטרנט "יהדות מזווית שונה", שבו הוא עונה לשאלות ולקשיים של בעלי תשובה www.mnoy.net, קטגוריית "תשובה".

אינטלקטואליים, תשובות לא רלוונטיות ומזלזלות לשאלות, הרהור שמביא לערעור על הסמכות, מניעים אידיאולוגיים ומניעים חומריים, חילון פנימי וחילון חיצוני, ריב עם ההורים, "שנת חופש מאלוהים", אמונה וכפירה. ברזילאי (2001) מוסיפה את החיפוש אחר תרבות אלטרנטיבית, הכמיהה לעולם ההשכלה, הכמיהה לעצמאות, בעיית האדישות בחברה, סקרנות ואיסורי מיניות. אפשר למנות סיבות נוספות: מצוקה חברתית שיכולה להוביל לנטישת הדת, סערות גיל ההתבגרות, נישואין לבן/בת זוג חילוני, כפירה בקיומו של האל, התפקדות אמונית, שוביניזם גברי ויחס מפלה כלפי האישה בהלכות הדת, הרצון לחופש, חיפוש אחר רוחניות ושינוי אורח החיים.

ז. בין הרשתות

אבחנה חשובה נוספת קשורה לשינוי שבין הרשתות (חברתית ווירטואלית): "חוזרים בתשובה" נכנסים לחברה חרדית שאחד המאפיינים שלה הוא רשת חברתית צפופה, שהדת מכוננת בה את הקהילה במובן של עזרה הדדית (למשל, עזרה כספית מגמ"חים, גמילות חסדים, מוסדות של עזרה וחסד שבהם ניתן להחליף ולקבל כמעט כל דבר), בשלב השידוך (לפי מבנה הסטטוס האתני שתואר קודם לכן). תחושת היחד אדרבה, ירחון עולם התשובה¹⁴ שבו כתבות רבות, הדרכות וייעוץ ל"חוזרים בתשובה" וכן חוברות יהדותון המסבירות לבעלי תשובה על בית הכנסת והתפילות למיניהן.¹⁵

מנגד, "חוזרים בשאלה" עוזבים חברה שבה הרשת החברתית צפופה ונכנסים לעולם החילוני שבו הרשת החברתית דלילה במובן של בדידות וללא עזרה ממסדית. תחושת הוואקום הרוחני עם הניתוק המשפחתי משפיעה על המצב הפיזי, הכלכלי והנפשי של יוצאים רבים. לעתים

14 עיתון אדרבה מפורסם ברבים ובאינטרנט, משנת 2009 פורסמו מעל 30 חוברות. ראו: www.aderaba.com.

15 נוסף על נושאים של שבת קודש, הליכות והנהגות יומיומיות, חגי ומועדי ישראל, במעגל החיים, הבית היהודי ועוד. ראו: www.yahaduton.com. רשת כזו ניתן אף לראות בהקמת תנועה ברסלבית פוליטית בשם "כולנו חברים נח" במטרה לתרום לאמונה, לביטחון ולשמחה (וגם להחזרה בתשובה).

יחידים אלו חוזרים לעולם החרדי כ"אנוסים"¹⁶ (ברזילאי, 2004א): כלפי חוץ הם נראים כחרדים, אולם בד' אמותיהם (בבית פנימה, בסתר) הם מנהלים אורח חיים חילוני (לעתים בגלל הריקנות, בגלל חוסר התמיכה בעולם החילוני או מפני שאינם רוצים לפגוע בשידוך של בני משפחתם). "חוזרים בשאלה" מחליפים את הרשת החברתית הצפופה ברשת חברתית וירטואלית אלטרנטיבית כקהילות מדומיינות (Imagined Communities), כלשונו של אנדרסון (1991). למשל, פורומים באינטרנט (קהילות תפוז, וואלה, שידוע לשאול, קהילות מעריב, חדרי חרדים, הייד פארק, כיפה, אלטרנטיבי, חופש, ע.ל.ה, מפגשי הורים לילדים ש"חזרו בתשובה"¹⁷ ועוד). מרחבים אלו מאפשרים ליחידים היוצאים מהעולם החרדי ליצור קהילה וירטואלית (ברשת), אבל ממשית מבחינתם (שיחות, עצות, סיפורי חוויות, מפגשים). עולם הרשתות החברתיות ברשת (facebook, ICQ, תגובים [טוקבקים], חדרי פורומים וצ'טים, חברותא בסקייפ) משמש תחליף לרשת החברתית הצפופה ועונה על חלק מהריקנות שנוצרת בעולם החילוני.

בניגוד לעשרות רבות של ארגוני תשובה בארץ, פועלות רק שתי עמותות כרשתות מרכזיות המסייעות ל"חוזרים בשאלה": הראשונה היא אגודת "ה.ל.ל." (האגודה ליוצאים לשאלה, שנוסדה בשנת 1991), שהוקמה על ידי תמי ומיקי כהן (מארגון תחיל"ה – תנועה חילונית ישראלית ליהדות הומונסיטית), ישעיה (שי) הורוויץ (שבינתיים "חזר בתשובה" והקים את מנוף, המרכז למידע יהודי, המנסה להילחם בהצגה השלילית של העולם החרדי בתקשורת ובתופעת ה"יציאה לשאלה", מפעיל בלוג ועורך בעיתון

16 ראו את הפורום "חרדים בעל כורחם" באתר "תפוז" המתייחס לתופעת האנוסים בעולם החרדי בישראל: www.tapuz.co.il/Forums2008/ForumPage.aspx?ForumId=2165&r=1. ראו רובינשטיין (2012) ודיונו בתופעה. בעת האחרונה נדונות עתירות לבג"צ של רובינשטיין ושל ארבעה "חוזרים בשאלה" [זמי זלמן שניאור קובלקין, אורן קדמי, שבתאי קורדובה ועידו לב] (3752/10, 3613/10, 3752/10) המבקשות לתת לצעירים חרדים חופש יסוד בבחירת אורח חייהם. באתר "בחדרי חרדים" מתנהל ויכוח ער לגבי מיהם אותם יוצאים ומי היא משפחתם החרדית (www.bhol.co.il/forum/topic.asp?topic_id=188573).

17 פורום "קול קורבנות ההורים" פעיל באתר "דעת" ברשת. פורום זה של שאלות ותשובות של הורים לילדים "שחזרו בתשובה" והתנתקו מהמשפחה, החל לפעול בשנת 2006. הפורום נפגש מעת לעת בערים שונות בארץ ומייעץ להורים כיצד לנסות לשמור על קשר משפחתי. www.daatemet.org.il/questions/index.cfm?

החרדי המבשר), ישראל סגל, אורנן יקותיאל ורפי שפירא (שעסק בקליטת יוצאים בקיבוצי השומר הצעיר¹⁸). השנייה, עמותת "דרור", מרכז ליוצאים בשאלה, שפועלת משנת 2000, שהקימה תמר דרור בגלל חילוקי דעות פנימיים עם אגודת "ה.ל.ל.". עמותות אלו אינן מתוקצבות מכספי המדינה או מכספי עירייה מקומית, ופועלות על בסיס התנדבותי ותרומות בלבד. זאת בשל התנגדות חרדית (הרואה בהן מיסיונריות), על אף שהעמותות מצהירות על "זכות הפרט לבחור אמונה ואורח חיים" (תפיסה בעייתית כשלעצמה בעולם החרדי) ולא עידוד לעזיבת הדת.

באגודת "ה.ל.ל." מבקשים ליצור קהילתיות באמצעות אתר אינטרנט מתקדם ודינמי, כתבות, פורומים, סיפורים אישיים ולינקים שדרכם יכולים ה"חוזרים בשאלה" לפנות בשאלות ראשוניות וליצור קשר (בעברית, באנגלית וביידיש). האתר כולל מידע רב לפונים (מידע כללי לשוקלים יציאה לשאלה, למעוניינים להתנדב, מושגים מהעולם החילוני, עצות ליוצאים לשאלה, כללי זהירות בסיסיים, על תהליך הקבלה ל"ה.ל.ל." ומידע ביידיש); לימודים ומלגות (מידע כללי, מהשלמת בגרויות ועד

18 הקיבוץ הוא מרחב סגור שמקיים בתוכו שתי מסורות: האחת, מסורת חילונית ולעתים אנטי דתית במסגרתה ביקשו לעזור ל"חוזרים בשאלה" במגורים ובתחליף משפחתי. השנייה, מסורת דתית (כקיבוצים דתיים וכמסגרות לשיקום עבריינים "חוזרים בתשובה"). המשבר הכלכלי של השנים האחרונות הביא קיבוצים רבים להשכיר אולמות לאירועים של ארגוני תשובה, ובקיבוצים רבים שיש בהם בתי הארחה, הוקמו בתי כנסת כדי למשוך את המגזר הדתי. לאחרונה מדווח על התעוררות רוחנית של תשובה בקיבוצים ובמושבים שונים. אנשי חב"ד, ברסלב וקבוצות אחרות מבקשים להצטרף כחברי קיבוץ והדבר יוצר התנגדות בגלל חשש דור המייסדים מהקצנה דתית בקיבוצים. ידוע על מאבק שנסב סביב הקמת בתי כנסת, מקוואות, בתי מדרש ועוד (לאחרונה [6.12.2011] אף נעשה כינוס במכללת אורנים בשם "בתי כנסת בקיבוצים: בין איום לאתגר") במקומות כמו קיבוץ הר עמשא, משמורת, ניצנים, אלומות, ארגון "איילת השחר" (תודעה יהודית בקיבוצים ובמושבים), חולתה, בית אלפא, רמות השבים, בית השיטה, מצובה, עין חרוד, גינוסר, כפר מסריק, ראש הנקרה וקהילות קיבוץ רוחניות בצפון ובדרום ועוד. עד שנת 2011 הוקמו כ־60 בתי כנסת. על "חזרה בתשובה" כאידיאולוגיה חלופית בקיבוץ (אידיאולוגיה נוקשה, לינה משותפת והתפרקות הקיבוץ) ראו למשל: גרוס (1996); צור (2007). ראו גם מחקרו של קדוש (1998) המראה את המחויבות והבחירה אצל צעירים בקיבוץ בין כאן לשם. על חיפוש רוחניות בקיבוץ איילת השחר ראו את הסרט "חפשים" (yes דוקו, 2011); על תנועה ברסלבית בקיבוץ בית זרע ראו הסרט "הקיבוץ הקדוש" (ערוץ 1, 2012).

התואר השני, זכאות ותהליך הגשת בקשה למלגה וקרן מלגות); פעילויות (לוח תורניות, לוח אירועים, תמונות וחוויות ופינה אישית); מרכז מדיה (יציאה לשאלה בתקשורת, ספרות על יציאה בשאלה, יוצאי "ה.ל.ל." בתקשורת, עבודות אקדמיות, "ה.ל.ל." ומתנדבית בתקשורת וחומרים נוספים); תרומות ומקורות מימון (מידע כללי וחוג הידידים) ויצירת קשר (מייל, קו חם, פייסבוק, טוויטר, אתר אינטרנט, יוטיוב).

נוסף על כך מקיימים גם קו פתוח (רק ב"ה.ל.ל.", בסניפים בתל אביב ובירושלים) המטפל בנושאים כמו: שמירת קשר אישי בין מתנדבים (שעוברים קורס) ליוצאים (תמיכה, ליווי וייעוץ אישי ומשפחה מאמצת). ייעוץ תעסוקתי, חיי חברה (מרכז חברתי, ארוחות ליל שבת, פסח, פורים, חנוכה תרבות ופנאי), השלמת בגרות, לימודים ומלגות (גם הלוואות), שירות בצה"ל (הכרה כחיילים בודדים), תמיכה נפשית, ניסיון לשמור על קשר עם בני המשפחה החרדים, טיפולי שיניים, טיפוח מנהיגות, דיור מוגן ודיור מסובסד (בתים פתוחים ל"יוצאים" בערים ובקיבוצים), בקשות לתקציבים מעיריות ומהמדינה (קרן העיזבונות, משרדי ממשלה), בקשות להכרה של יוצאים כעולים חדשים.

דוגמא נוספת אפשר לראות באגרת חודשית (פנימית ב"דרור"), וה.ל.ל.תון, עיתון ליוצאים לשאלה" (פנימי ב"ה.ל.ל.", אינו יוצא קבוע ואינו מפורסם ברבים) שבו מובאים תיאורי מפגשים של "יוצאים" ומתנדבים באגודת "ה.ל.ל.", כתבות אישיות, הדרכות וייעוץ ל"חוזרים בשאלה".

עמותת "דרור" עוסקת בטיפול משולב ב"יוצאים בשאלה", שיאפשר להם להשתלב בחברה החילונית ולסלול לפניהם דרך למיצוי הפוטנציאל, בהעלאת נושא היוצאים על סדר היום (חקיקה והטבות יוצאים כעולים חדשים) וגיוס משאבים (תמיכות ומענקים ממשרדי הממשלה, רשות מקומית, קרנות ציבוריות ומהציבור). הפעלת הוסטל/דיור מוגן ליוצאים בתל אביב.

קהילתיות נוספת ניתן לראות ברשת האינטרנט. קרן עמר,¹⁹ קרן הלוואות ליוצאים בשאלה שהוקמה בשנת 2007 ומעניקה מלגות, הלוואות וסיוע ליוצאים.

"יוצאים לשינוי מדיניות" (www.facebook.com/yozimleshinuy), שהוקמה בשנת 2012 כקהילה בפייסבוק, היא תנועה ששמה לעצמה מטרה לשפר את מעמדם של "יוצאים לשאלה" באמצעות פעולה מול קובעי

המדיניות במדינת ישראל (למשל, פעילות ב"בני חופש", שדולה לסיוע ליוצאים לשאלה בכנסת).²⁰ התנועה חותרת להגיע למצב שבו כל יוצא יקבל סיוע ממוסדות המדינה באמצעות תמיכה מקצועית, לקבוע את מעמדו בצבא כחייל בודד, ולטפל בנושא השלמת בגרויות ומתן מלגות באוניברסיטאות. כמו כן, התנועה מפעילה תוכנית השָׁמָה וליווי ליוצאים בתחומי דיור ועבודה במלונאות.

ח. יחסי מתח ומשבר עם ההורים

אחד המאפיינים המרכזיים בתהליכי שינוי הזהות הוא היווצרות יחסי מתח ומשבר עם ההורים. מאפיין זה מתרחש בשני הנתיבים: "חוזרים בתשובה" חווים יחסי מתח ומשבר עם הוריהם, משום שהיכולת של היחיד להשתלב בעולם החרדי (בשונה מהעולם הדתי מסורתי שם מצבי הניתוק פחותים בהרבה), קשורה בדרך כלל לרמת הניתוק מעברו החילוני. "חוזרים בתשובה" אינם יכולים (חלק מבחירה וחלק בגלל דרישה של הסביבה החדשה) לחיות במצבי לימינליות מתמשכים (בין החילוני לחרדי), לפיכך עליהם להתנתק מבית ההורים ומהיחסים עם החברים לשעבר בקהילה החילונית. ניתוק זה נגרם גם מהשפעת הרב שמלווה את כניסת היחיד לתוככי החברה החרדית. גם במצבים של שמירה על קשר עם ההורים הדבר נעשה בפיקוח, ולאורך השנים הקשר הולך ומתמעט (למשל, בשבת, בחגים, בימי הולדת ועוד).²¹

הניתוק משפיע גם על היחס בין ההורים לבין עצמם. מבחינה מגדרית ניתן לזהות שוני: בעוד שלעיתים אבי המשפחה החילונית מנסה ליצור

20 ראו: נייר מדיניות של שפר (1999), "דרכים למתן סיוע ליוצאים לשאלה בישראל". בתוך: img2.tapuz.co.il/forums/1_159278984.pdf

21 ליחסי הורים ילדים בתהליך שינוי הזהות הדתית (בשני הנתיבים) יש גם משמעויות הלכתיות, למשל, כיבוד הורים במקום שזה מתנגש עם ההלכה, חילול/קידוש שבת, יום טוב, ליל הסדר, טלוויזיה בבית, שימוש ביין שנגע בו קרוב משפחה חילוני (מחלל שבת בפרהסיא, יין נסך), שמירת כשרות, שמירה על מערך קשרים חברתיים, דיני אבלות בעת מוות של קרוב משפחה, דיני נידה, שוויון בין המינים, אימוץ אורח חיים חילוני/חרדי, מערכת החינוך המבוקשת לילדים ועוד. ראו את הדיון אצל קפלן (2007: 116-129) ואדלר (תשס"ט), הנוגע באתגרי תהליך שינוי הזהות של הפרט ובפרגמטיות של רבנים המתייחסים לקשיים אלו.

חיבור ושילוב בשלבי הניתוק עם הבן/ת ש"חזרו בתשובה", האם, מצדה, מביעה לרוב כעס מופגן. הדבר קשור אולי למבנה המגדרי השוויוני יותר במשפחה החילונית ולתחושת הפגיעה האישית כתוצאה מכישלון גידול הילד. "היכן טעיתי" נשמע פעמים רבות, בהקשר זה.

בקרב "חוזרים בשאלה" הניתוק בין היוצאים להוריהם החרדים יהיה מהיר יותר ומעטים יותר הם מצבי השילוב, הלימינליות והשמירה על קשרים אישיים. הניתוק החד בולט יותר במשפחות חרדיות אשכנזיות, וההתערבות של הקהילה החרדית והחשש מפגיעה בשידוך של שאר הילדים מובילים לדרישה מהירה של ניתוק חד המשפיע עמוקות על ה"חוזרים בשאלה". הניתוק משפיע על היחסים עם ההורים ומבחינה מגדרית גם פה קיים שוני, אך הפוך: לעתים, בשלבי הניתוק, האם היא זו שמנסה לשמור על קשר (טלפונים או מכתבים בסתר) עם הבן/ת ש"חזרו בשאלה", בעוד שלרוב האב הוא זה שמביע כעס רב ומופגן. הדבר קשור אולי להפרדה המגדרית הבולטת במבנה החברה והמשפחה הפטריארכלית החרדית, כמו גם לתחושת הפגיעה האישית בכישלון גידול הילד. פעמים רבות גם פה נשמע "היכן טעיתי?"

שאלה ש"חוזרים בתשובה" ו"חוזרים בשאלה" רבים שואלים היא כיצד להודיע על השינוי להורים? רגע ההודעה הוא לעתים רגע דרמטי ליחיד ולבני משפחתו, מפני שרגע זה מעביר את שינוי הזהות הדתית מהמרחב האישי למרחב הציבורי.

לסיכום, במוקד פרק זה הוצגו המאפיינים המרכזיים של שינוי זהות דתית. הובאו בו סיפורי חיים, ותואר התהליך הארוך והמורכב של שינוי הסטטוס והשייכות לחברה חדשה. הועלו סוגיות של איך ולמה מתרחש התהליך, רשתות חברתיות, עשה לך רב (מומחה) ויחסי מתח ומשבר עם ההורים. הפרק הבא "שינוי זהות דתית והתהליך הטקסי" יתמקד ביחידת הטקס כמאפיינת מרכזית להבנת התהליך.

פרק רביעי: שינוי זהות דתית והתהליך הטקסי

המאפיינים של לימינליות או של אישיותיות (פרסונות) סף ("אנשי סף") מעורפלים בהכרח; מצב זה ואנשים אלה חומקים דרך רשת המיון הממקמת, בדרך כלל, מצבים ומיקומים חברתיים במרחב תרבותי. ישויות לימינליות אינן כאן ואינן שם; הן נמצאות בין לבין המיקומים החברתיים שהועידו וקבעו החוק, המנהג, המסורת והטקס. אי לכך, תכונותיהן המעורפלות והלא מוגדרות מתגלות במגוון רחב של סמלים בחברות הרבות המנציחות בטקס שלבי מעבר חברתיים ותרבותיים (ויקטור טרנר, 2004. התהליך הטקסי. תל אביב: רסלינג. עמ' 88)

בפרק זה אבקש להציע את הקשר שבין "חזרה בתשובה" ו"חזרה בשאלה" לבין התהליך הטקסי. התהליך הטקסי (The Ritual Process) מבטא ומאשרר את שינוי הזהות של שתי קבוצות חברתיות אלו. כבר ראינו כי שינוי כזה מהווה נקודת מפנה ושינוי בסטוס חברתי מרכזי בחייו של היחיד. כאמור, הספרות על תופעת החזרה והיציאה מהדת היא אמנם רחבה, אך מעט נכתב על הקשר שבין תופעות אלו לבין המשמעות הטקסית בתהליך שינוי הזהות. פרק זה מבקש למלא חלל זה.

האנתרופולוגים ואן-גנפ (Van-Gennep, 1965) וטרנר (Turner, 1969) הציגו במחקריהם הקלאסיים מודל של "טקסי מעבר" (Rites of Passage) והראו כיצד הם מאשררים את הזהות החדשה למשתתפים בהם ולחברה. רוב המחקרים של טקסי מעבר עוסקים בטקסים דתיים או בטקסים ציבוריים, ומוצג בהם מעבר באמצעות המודל התלת שלבי הידוע: ניתוק, מעבר ושילוב, שיוזכר להלן. דבר זה אינו מובן מאליו כשמדובר בטקסים פרטיים המציינים שינוי ומעבר בחיי יחיד. אכן, מור ומיירהוף (Moore & Myerhoff, 1977) הצביעו על תופעת הטקס החילוני, ומיירהוף (Myerhoff, 1982) דיברה גם על חשיבותו של "טקס ההגדרה" של קבוצה מודרת (זקנים בבית אבות). ניסן רובין ועמיתותיו (1994; 1999) הרחיבו את הגדרתה של מיירהוף והראו שקיימים גם "טקסי הגדרה אישיים", שהם טקסים פרטיים ברמת המיקרו, בדומה למודל של ואן-גנפ וטרנר, שדנו ברמת המיקרו.

פרק זה הולך בעקבות רובין ועמיתותיו ומשתמש במודל של ואן-גנפ וטרנר גם ברמת הטקסים האישיים והפרטיים, באמצעות שתי קבוצות שעוברות תהליכים מנוגדים, של כניסה לדת ושל יציאה ממנה. בהמשך אראה שהשוני ניכר בפרטי הטקס אבל לא בתבניתו. העולם החילוני

והעולם החרדי מייצגים תפיסות תרבותיות שונות, ובכל זאת ההמרה מחילוניות לחרדיות ולהפך, מייצגת תהליך מבני דומה בשתי הקבוצות. השיח הבתר מודרני (אחרי) נוטה להתעלם מטרנר ומן האבחנות התיאורטיות החשובות שלו, כמו לימינליות, ישויות מרגינליות ושוליות,²² שעליהן הוא מתבסס. במחקר זה אני מציע לחזור לטרנר ולהשתמש במטפורה של לימינליות ואנשי סף (Liminal Personae), כמתאימה ביותר לתיאור שינוי הזהות של יחידים המבקשים לשנות את זהותם הדתית. בחירת שני המקרים של "חזרה בתשובה" ושל "חזרה בשאלה" מאפשרת לנו לבחון ולהשוות תופעות חברתיות קוטביות הכרוכות בשינוי זהות בשתי סביבות מנוגדות. הן יאפשרו לנו לבחון האם אכן מעבר לתכנים השונים של הטקסים הקשורים ב"חזרה בתשובה" וב"חזרה בשאלה" אפשר להצביע על מבנה בסיסי משותף, הנשען על ההיגיון הפנימי של טקסי המעבר ושל טקסי ההגדרה האישיים.

א. שינוי זהות וטקסים

שינוי זהות הוא תהליך חברתי המתרחש תוך כדי פעילות גומלין מתמדת בין הפרט לבין החברה (ברגר, 1985; Giddens, 1991). המעבר מזהות לזהות מתבצע, בין היתר, באמצעות מערכת טקסים וטקסי מעבר. ההגדרות הקלאסיות של המושג טקס (Ritual) מתייחסות לתחום הדתי, כאשר הטקס פונה אל הטרנסצנדנטלי. דירקהיים (Durkheim, 1965, 1972) רואה בטקס מנגנון של פיקוח חברתי שמטרתו לשמור על הסולידריות החברתית ולהסדיר את צביון היחסים בין הפרט לבין הקהילה.

המושג טקס ומשמעויותיו רחב מאוד. אזכיר כאן את קונדה (2000: 294-295) שמציין כי באופן מסורתי מקובל לעמת בין שלוש השקפות העוסקות במשמעות החברתית של טקסים: (1) השקפה פונקציונלית הנסמכת על עבודתו של דירקהיים ואחרים שהוזכרו לעיל, הרואים את הטקסים כהתנהגויות קולקטיביות וסימבוליות, המשרתות פונקציה של אינטגרציה ואיחוד על ידי אֶשרור ההבנות והעצמת הרגשות אשר יוצרות את הסולידריות הקבוצתית; (2) השקפות מודרניות ופוסט מודרניות, המתמקדות בחקר העצמה ובתהליכי קונפליקט. יש הטוענים שטקסים

22 ראו מחקרה של אסתר סיקורל (2005) שעוסק בהבניית זהות כאמצעי להתמודדות עם מרגינליות במושב קראי.

עוזרים לקבוצות דומיננטיות להגיע למעמדן ולשמור עליו, בכך שהטקסים משמשים כאמצעי להגדרת המציאות החברתית וגם להסתרתה;²³ (3) השקפה פרשנית או דרמטורגית לצורך ניתוח הטקס.²⁴ לפי השקפה זו, הטקס הוא תבנית דרמטית, שעשויה להכיל תהליכים קונפליקטואליים ואינטגרטיביים כאחד; נדרשת פרשנות מוקפדת וזהירה של תובנות עבר לתפקידים, לכללים המובלעים בו ולמשמעויותיו הנסתרות. לפי גירץ (1990: 26) "אנו מתחילים עם הפירושים שלנו לגבי מה שהאינפורמנטים שלנו מתכוונים, או חושבים שבכוונתם למסור, ולאחר מכן עורכים אותם בשיטתיות". הסיפור הוא בעצם "סיפור שאנחנו מספרים לעצמנו על עצמנו". החוקר בוחן את החברה כטקסט שאת רמותיו הרבות הוא מפרש; רמת פרשנות פנימית של ה"ילידים" (Emic Concept) ורמת פרשנות של החוקר הצופה (Etic Concept) (שם: 30). בספר זה אתמקד בטקס המעבר ומשמעויותיו לשינוי זהות דתית.

לפי ההגדרה הקלאסית של ואן-גנפ, טקס מעבר מלווה כל שינוי במקום, בזמן, במצב, בסטטוס, בתפקיד ובגיל. מערכת טקסים זו, שהפרט או החברה מפעילים במצבי מעבר, מסייעת לפרט להגדיר מחדש את מצבו. במצבי משבר של מעבר, מופעלים בו בזמן טקסי ניתוק סמליים המבטאים ניתוק מהעבר, וטקסי קישור המבטאים שילוב לסטטוס החדש. לפי ואן-גנפ, לטקסי מעבר אלה שלושה שלבים: הראשון הוא שלב הפרדה וניתוק (Rites of Separation), שבו היחיד מופרד מחברתו ומופרד מהסטטוס הקודם שלו. השני, הוא שלב הביניים או המעבר (Rites of Transition). והשלישי הוא שלב כינוס והתמזגות (Rites of Incorporation) ועל היחיד ללמוד מחדש כיצד עליו להתנהג בסטטוס החדש שלו או של החברה שאליה הוא מצטרף (ההדגשה שלי).

בדומה למחקריהם של ואן-גנפ, טרנר, רובין ועמיתותיו וגם בולין (Boline, 1988), Ebaugh (1988) מציעה מודל "יציאה מהתפקיד"

23 ראו: Dyck (1983); Kertzer (1988); Tomlinson (2004). על מקום הטקסים בחברה המודרנית ומשמעותם לחברה דנים מור ומיירהוף (Moore & Myerhoff, 1977); מרקוס ופישר (Marcus & Fischer, 1986); צ'יל (Cheal, 1988); שכנר (1999, 2002); Schechner (1988); גרימס (Grimes, 1992); אסד (Asad, 1993); רובין ועמיתותיו (1994); רפפורט (Rappaport, 1999); וקורן (2011). לעומתם הברמאס (Habermas, 1987, 1991); ופיקסטוק (Pickstock, 1998) טוענים כי הטקסים נעלמים בעקבות תהליכי מודרניזציה, חילון ורציונליות.

24 ראו: גירץ (1990); רובין ועמיתותיו (1994; 1999); (Turner (1969; 1982); (Graham (2008; 2005); Peacock (1968); Handelman (1990).

(Role Exit) שמסביר את תהליך הבניית הזהות של יחידים המבקשים לשנות את זהותם. מודל זה אינו מתאר טקס מעבר אלא את התהליך שבו משתנה זהותו של היחיד במהלך חייו בחברה המודרנית. Ebaugh מגדירה מצב זה כמו להיעשות "לשעבר" (Becoming an Ex) כדוגמת גירושין, שינוי קריירה, המרת קבוצה דתית או חילונית, החלפת השיוך בארגון ובמוסדות. תהליך השינוי מתרחש בחמישה שלבים של השתנות והסתגלות: השלב הראשון הוא ספקות ראשוניים (First Doubts) ביחס להוויה ולעיסוק הנוכחיים. השלב השני הוא חיפוש חלופות (Seeking Alternative) ולבטים (כמו גיוס לצבא, יציאה מהשיבה). השלב השלישי, כהגדרתו של שטראוס (Strauss, 1969: 93-100), הוא נקודת מפנה ביציאה (Turning Point). זהו אירוע המגביר את המודעות לעובדה שהזהות הקודמת אינה רצויה עוד וקיימת אפשרות להמרתה. בשלב הרביעי קיימת ריקנות (Emptiness) המלווה בחרדות, תחושות קשות, אי ודאות ולימינליות גבוהה. השלב החמישי הוא שלב ההסתגלות להזהות החברתית החדשה והבנייה (Creating the Ex-Role) ויצירת תפקיד הלשעבר.

שלבם אלו מרחיבים את שלושת השלבים בטקס המעבר ומתאימים לתיאור שינוי הזהות של "חוזרים" בשני הנתיבים:²⁵ שלב ההפרדה והניתוק (ספקות ראשוניים, חיפוש אחר חלופות ושלב הניתוק); תקופת ביניים שבה רמת הלימינליות היא גבוהה (ריקנות, חרדות ואי ודאות); ושלב הכינוס והמיזוג (שלב ההסתגלות אל הזהות החדשה ובניית התפקיד).

החברה החילונית המודרנית, אינה שואבת את סמכותה מהדת ומהטרנסצנדנטלי ועל כן תפיסת הטקס משתנה בתהליך החילון.²⁶ כיוון שהחברה המודרנית מגבילה את תחום ה"דת" למישור הפרטי.²⁷ לפיכך הפעולה הטקסית הדתית, שבחברות מסורתיות מעורבת בה הקהילה כולה, משתנה בחברה המודרנית למה שאפשר לכנות מופע או ביצוע. למופעים ציבוריים אלה יש תפקיד חשוב ככלי שבאמצעותו יכולים בני אדם להתאחד ולשמור על רמה מסוימת של אחדות.²⁸

25 ראו את השימוש שעושה ברזילאי (2001: 37-38) בתיאוריה זו בהקשר של "חוזרים בשאלה".

26 על טקסים וחילון, ראו: דון-יחיא (1980); באואר (1986); שביד (1988); אלמוג (1996).

27 על הקשר שבין המישור הפרטי לטקס, ראו: (Moore & Myerhoff 1977); Bellah (1970; 2005).

28 על ביצוע טקסי, ראו: איבן (1998); וסרצוג-רביד (2002); שרעבי (2005; 2007; 2009); Alexander (2004); Bell (1992; 1997); Bellah (2003: 44).

מרקוס ופישר (Marcus & Fischer, 1986), קרצר (Kertzer, 1988) וגרימס (Grimes, 1997) מסכימים שהטקס בחברה המודרנית משמש כלי חשוב בידי מנהיגים פוליטיים, המחזקים את כוחם באמצעות טקסים (Bryan, 2000). במדינות לאום רבות, שלדעתם תופסות בחברה המודרנית את מקומה של ההנהגה הדתית בחברה המסורתית, המציאו מנהיגים ואליטות יש מאין: מיתוסים מייסדים וטקסים המשרישים את הזהות הלאומית.²⁹

הסוציולוגיה והאנתרופולוגיה המודרניות מייחסות אפוא את הטקס לא רק לתחום הדתי אלא גם לתחום החילוני היום יומי. לפיכך, הגדרתו של הטקס מורכבת ורבת משמעות. לכן אבקש לאמץ את הצעתו של רובין (1995) להשתמש בהגדרה הכללית והרחבה של ווליס (Wallis, 1983), המתייחסת ל"טקס" כמעשה של יחיד, או של יחידים, שעיקרו התוכן הסמלי החבוי בו. הגדרה זו כוללת טקסים פרטיים וציבוריים, רשמיים ולא רשמיים. טקסים אלה חשובים בקביעת הזהות ובעיצוב העצמי במצבי מעבר.

ב. טקסי הגדרה אישיים ואשרור

מור ומיירהוף (Moore & Myerhoff, 1977) מציינות שבמחקר האנתרופולוגי הקלאסי נהוג לקשר בין טקס וחגיגה (Rite and Ceremony) לבין דת. אחת הסיבות המרכזיות לקשר זה היא לשיטתן העובדה שחוקרים קלאסיים נהגו לבחון חברות, שבהן הדת הייתה טוטלית והפעילויות הטקסיות היו חלק מעבודת האל ולא חלק מן הפנאי.

השתיים מרחיבות את מושג הטקס ומוציאות אותו מהממד הדתי אל הממד החילוני. הטקסים החילוניים, לדעתן, הם דפוס נפוץ בחברות בנות ימינו בעשיות (פרקטיקות) יום יומיות חילוניות, כמו פגישות בין אישיות, אולמות בתי המשפט, טקסי סיום טירונות או בטקס קבלת תואר. לתופעות אלה מוקנית הילה של קדושה, שמור ומיירהוף מכנות "קדושה לא דתית" (Non Religious Holiness). אלה הם טקסים קולקטיביים, המעניקים לגיטימציה ואישור לעמדות של בני אדם, לארגונים, לאירועים, להשקפות עולם ולערכים מוסריים מסוימים. על פי גישתן, המרחיבה את משמעות מושג הטקס, לא זאת בלבד שהטקס מציג פרשנות מסוימת של המציאות

29 ראו דיונים של הובסבאום וריינג'ר על המצאת מסורת Habsbawm & Ranger (1975).

החברתית ובכך מעניק לה לגיטימציה, אלא שהוא מְבַנֶה את המציאות ואת דרך החשיבה של בני האדם על אודות החיים החברתיים. הטקס החילוני, כמו הדתי, הוא אירוע דרמטי, שבו מכלול התנהגויות סמליות שלהן מטרה הצהרתית מעבר למשמעות המיידית. הדבר מתבטא גם בטקסים קבוצתיים, בתוך הקולקטיב, כאשר הקבוצה מגיעה למודעות עצמית באמצעות משחק בצורות, במראות, במסכות ובתלבושות.³⁰

ג. טקסי הגדרה קבוצתיים ואישיים

חידוש חשוב של מיירהוף (Myerhoff, 1982) הוא המושג "טקס הגדרה" (Definitional Ceremony). קבוצה שהחברה מתעלמת ממנה, כמו זקנים בבית אבות, עשויה ליצור טקס הגדרה לא פורמלי וחד פעמי, ובאמצעותו היא מודיעה לעצמה ולסביבה על קיומה ועל זהותה (חזן, 2002). בעקבות מיירהוף מרחיבים רובין ועמיתותיו (1994; 1999) וכן רובין (Rubin, 2009; 2004) את המושג "טקס הגדרה". הם מדברים על טקס הגדרה אישי (Personal Definitional Ceremony) שהוא טקס המבוצע על ידי היחיד (בצנעה או בציבור), כדי להפגין כלפי עצמו וכלפי הציבור את זהותו החדשה, לאחר שינוי באחד הסטטוסים שלו. הם מראים זאת במחקרים על בני אדם שמנים מאוד שרזו לאחר ניתוח קיצור קיבה או קציני צבא שפורשים לחיי אזרחות.³¹ הם מצאו דמיון בין טקס ההגדרה האישי לבין טקס ההגדרה של מיירהוף, הנושא אופי של טקס קבוצתי. בשני המקרים, קיים דמיון בין המבנה התלת שלבי של הטקס.

ד. לימינליות ולימינוידיות

שלב הלימינליות או השוליות, סיפיות (Liminality, Marginality, Threshold) הוא שלב חשוב שטרנר (Turner, 1967: 93-112) מרחיב עליו את הדיון. כאמור, טרנר מאמץ מושג זה מהמודל התלת שלבי של ואן-גנפ, כפי שנראה להלן.

30 על טקסים קולקטיביים, ראו: הנדלמן וכ"ץ (1999); (Handelman 2004); Myerhoff (1982; 1985).

31 ראו: רובין, שמילוביץ ווייס (1994), רובין ופאר (1999).

הלימינליות, מרחיב טרנר, היא תקופת מעבר ספוגה בסמלים המבטאים שינוי, בלבול, חוסר סדר, פגיעות, פרדוקס, אנומליה ולידה מחדש. שלב גבולי זה הוא "בין לבין" (Betwixt and Between) ו"לא פה ולא שם" (Neither Here Nor There) תקופה זו כוללת מאפיינים שליליים (Negative Aspects of Liminality) ומאפיינים חיוביים (Positive Aspects of Liminality). במאפיינים השליליים אנו רואים כיצד היחיד או החברה הם בלתי נראים (Invisible Liminal Persona). בשלב זה היחיד בלתי נראה מבחינה חברתית ולעתים אף נתפס כטמא, כלשונה של דאגלס (2004 [1966]), למשל, נערים ונערות שעוברים את טקסי המעבר ייחשבו כטמאים בשלב הלימינליות: נערים – בגלל שעדיין אינם גברים, ולא קיבלו את ה"אישור" הדתי והחברתי לזהותם הגברית, ונערות – בגלל קבלת המחזור הראשון המלווה לרוב בדימום הנתפס כטמא. חוסר הבהירות רב וליחיד העובר את השלב הלימינלי, אין כלים כיצד עליו להתמודד עם הבלבול. אין לו רכוש, אין לו סטטוס או מעמד, אין לו בגדים מיוחדים. בעצם אין לו כלום. שלב זה הוא כאמור שלב של נראות לא מובנית (Structural Invisibility).³²

מנגד, השלב הלימינלי הוא גם תקופה של צמיחה ושל פתירת בעיות: השלב הלימינלי הוא שלב של התבוננות (Liminality as a Stage of Reflection) ומתרחשת בו בנייה מחדש של הזהות, צמיחת האישיות והחלפת אלמנטים בזהות הישנה באלמנטים חדשים. החניך שעובר את שלב הלימינליות לומד להשתמש בכוחותיו הפיזיים והנפשיים ובסופו של תהליך זה, היחיד מקבל כלים שיעזרו לו להתמודד עם הכוחות החדשים, שאותם יפגוש במעמד החדש שאליו נכנס.

ישויות לימינליות אלו הן יחידות כדוגמת חניכי טקס מעבר התבגרות וחניכה או טקסי בגרות, והן עשויות להיות מיוצגות כמי שאין בבעלותן דבר. הן עשויות ללבוש לבוש מינימלי כדי להפגין שבתור ישויות לימינליות אין להן כל מעמד, רכוש, סימני דרגה, ואין להן דבר שיכול להבדילן משאר החניכים והתנהגותן היא על פי רוב סבילה או כנועה; עליהן לציית לנותני הפקודות. בינם לבין עצמם נוטים החניכים לפתח קומיוניטס (Communitas).³³ כפי שראינו עד כה, לימינליות מושווית

32 לקשר בין סטיגמה ללימינליות, ראו: Jackson (2005).

33 ראו את רובין (1988 ב) המרחיב את הדיון על מצבים שהוא מכנה "זמן לימינלי" בניגוד ל"זמן היסטורי" ולרובין (2005: 160) ודיונו על מצב "בוחל" (מצב נערה, בין קטנה לבוגרת, בהקשר של גיל הנישואין במשנה) כזמן

לעתים קרובות למוות, ללא נראות, לחושך, לדו מיניות, לישימון ולליקוי חמה או לליקוי ירח, ובו בזמן היא גם תקופה של ראשית צמיחה, שהייה ברחם ולידה.

תחושת הקיום הלימינלית קיימת גם בקרב קבוצות שוליים בחברה: חיי הנזירים והנזירות במנזר הם חיים בעולם לימינלי, כיוון שהם חיים "בין לבין", בין חיי העולם שממנו באו לבין העולם לעתיד לבוא. כך גם חיי קבצנים או המתגוררים בבית האבות, החיים בלימבו (Limbo).³⁴ בקבוצות אלו האישיות הלימינלית הופכת לחלק מזהות נחותה ממוסדת.

נראה כי גם במקרים של "חוזרים בתשובה" ושל "חוזרים בשאלה" עוברת זהותם של ה"חוזרים" תהליך של מיסוד הלימינליות: בשני המקרים המעבר עשוי להפוך למצב של קבע שהנמצא בו יהיה בסטטוס של "חוזר" ("בתשובה" או "בשאלה"), ובוהות שאינה שלמה בחברה שאליה הוא מבקש להיכנס.³⁵

לימינלי. השוו גם לגרבר-טלמון (1951); בן-עמי (1996); אלמגור (Almagor, 1985); ברודל (2001 [1985]); וקפלן (2005) שדנים בתפיסות של זמן, מרחב והיסטוריה. קרסון (Carson, 1997) שדן במציאות לימינלית לאורך ההיסטוריה ואליאדה (2000 [1969]); והתייחסותו לזמן מעגלי נצח למול זמן היסטורי. ראו גם את השימוש שעושה אייזנשטדט (1986) במושג לימינליות ודינמיקה של ציביליזציות; המושג "מרחב לימינלי" בייעוץ עסקי (Czarniawski & Mazza, 2003) ולימינליות ומעבר בטיפול פסיכולוגי (Schwartz & Stein, 1991).

34 ראו מחקריו של חזן (1994); (2002 [1980]) על מצבי לימבו בבית אבות.
35 המושג לימינליות הוא מושג מורכב ונתון במחלוקת בין החוקרים: ראו: רובין ורובין (Rubin & Rubin, 1975) הדנים בתפקידים של אירועים לימינליים ככלי לצבירת כוח; בילו מבקר את השימוש הרווח במושגים קומיוניטס ולימינליות (Bilu, 1988:93-94); אשלי (Ashely, 1990) ערכה ספר ביקורתי על המושגים לימינליות וקומיוניטס ויכולתם לשמש ככלי להבנת התנהגויות בתרבויות שונות. שוורץ ושטיין (Schwartz & Stein, 1991) וסקוויר (Squier, 2004) ערכו ספרים שמציגים פנים שונות למונח לימינליות; בראון (Brown, 2002) שדן בלימינליות ובקומיוניטס בקהילה; אדה וסלנו (Eda & Sallnow, 1991:1-) (29) מבקרים את המושג לימינליות בהקשר של עלייה לרגל בנצרות; ווקר (Walker, 1996: 71-86) טוענת שטרנר לא עושה אבחנה בין לימינליות גברית ללימינליות נשית; שילד טוענת שאחיות נמצאות במצב לימינלי בכל שנות עבודתן וקשה להשתמש במושג אחד כדי להגדיר את מצבן (Shield, 1990: 331); ובר (Weber, 1996:525-536) וגרהם (Graham, 2001) טוענים כי המושגים לימינליות ולימינוידיות איבדו את אחיזתם האיתנה בשיח של מדעי החברה בכלל ולימודי התרבות בפרט, וזאת בגלל מורכבותו וצורותיו הרבות של המושג; מנגד, ריין והול (Ryan & Hall, 2001) משתמשים במושגים אנשים מרגינליים

טרנר³⁶ מציע זווית נוספת למושג לימינליות על ידי שימוש במושג חדש שהוא קורא לו לימינוידיות (Liminoïd), דהיינו דמוי לימינליות/דמוי סיפי (Eidos) ביוונית לימינוידיות משמעה צורה, דומה בצורתו ל...). מצבים לימינליים ניתן למצוא בחברות שבהן ישנה "שליטה" או דומיננטיות של הדת, כדברי דירקהיים. כלומר חברות שבהן עולם המושגים קשור בעיקר למושגים של קודש. בטקסי חברות אלו מתכנס כל הקולקטיב בטקס. ההתכנסות היא שמייצגת את המצב הלימינלי. מנגד, הלימינוידיות מושתתת על רעיון של התאגדות ספונטנית, לא כחובה דתית, סביב מניעים אישיים וחילוניים, בקבוצות חברתיות מובחנות מהחברה לפי מאפיינים משותפים, כמו גיל, מעמד, מקצוע או מוצא אתני. קבוצות אלו פורשות מהמערכת המרכזית שבתוכה הן חשות מנוכרות וזרות, למצבים שטרנר קורא להם מצבים לימינוידיים.

מצבים לימינוידיים נוכל למצוא בחברות תעשייתיות ופוסט תעשייתיות, מודרניות ופוסט מודרניות, שהן חברות המאופיינות ביחסים משניים, קונקרטיים והמבנה החברתי שלהן אינו טוטלי. מצבים לימינוידיים מתייחסים גם לקולקטיב, אולם מאפיינים יותר את האינדיבידואל. מצבים אלו אפשר למצוא בסוגים שונים של פנאי כמו אמנות, ספורט, בידור ומשחקים, המאפשרים הבעה של המצב הקונפליקטי. מצבים כאלה אפשר למצוא גם בפסטיבלים, בהופעות בידור ובאירועי ספורט המוניים שיוצרים תחושה של קומיוניטס (אחוה). מצבים אלו, כלימינליות, הם אמנם חלק מהתהליכים החברתיים, אולם לעתים הם מדגישים את המשברים החברתיים (Social Crises) בחברה המודרנית והפוסט מודרנית. אם כן, הלימינוידיות של החברה החילונית והמודרנית היום היא בעצם הלימינליות של החברה הדתית מסורתית של אתמול.

ולימינליות כדי לתאר את הקשר שבין לקוח ועובדת בתיירות לאתרי מין; סיבט (Sibbett, 2004) שדנה בלימינליות כמצב סיפי אצל חולים; קרסון (Carson, 1997: 69) שמרחיב על מציאות לימינלית, טקסי מעבר ויחסי כוח במרחבים שונים (בבתי חולים, במערכת החינוך ובאינטרנט); קונרוי (Conroy, 2004) ודיונו על מרחבים לימינליים מציאותיים ודמיוניים במערכת החינוך בארצות הברית. בארץ מרבית להשתמש בו בהקשרים של קבוצות מיעוט ועולים, למשל, מאתיופיה (שגב, 2005).

36 על לימינוידיות אצל טרנר, ראו: (1982a: 53-55); (1977a: 36-39); Turner (1992: 13).

ה. עבודה ומשחק; עבודה ופנאי; זרימה וקומיוניטס

בהמשך עבודתו מרחיב טרנר³⁷ את הדיון ומציע וריאציות שונות למושגים לימינליות ולימינוידיות וכולל בתוכם מצבים שונים של עבודה ומשחק (Work and Play); עבודה ופנאי (Work and Leisure); זרימה (Flow) וקומיוניטס (Communitas) כפי שנראה להלן. עבודה ומשחק: בחברות מסורתיות עבודה (work) היא פעילות טוטלית, כולל עבודת האל, שאינה חלק מתחום המשחק שבעצם כמעט אינו קיים. בפעילויות אלה משתתפת כל הקהילה. הטקס והלימינליות מופיעים בצורה "טהורה" וטבעית כחלק ממערך מבנה החיים החברתיים. לעומת זאת, משחק (play) הוא פעילות סימבולית (כמשחקי מילים, מסכות), המאפיינת חברות לא מסורתיות³⁸ הלימינוידיות מתקשרת בעיקר לפעילות זו.

עבודה ופנאי: את השוני בין מצבי לימינליות ולימינוידיות נמצא גם בתפיסת הזמן המתייחסת לעבודה (work) ולפנאי (leisure). בחברות תעשייתיות השליטה בזמן היא טוטלית, ולכן גם השליטה במה שאנו מכנים "פנאי" מוגבלת לאחר שעות העבודה; בחברות שבטיות מסורתיות הפנאי הוא בעצם חלק ממערך ה"עבודה" והוא כמעט אינו קיים במציאות החברתית. גם הפעילות הדתית היא "עבודה" ולא פנאי.³⁹ הפנאי הוא בעיקרו תוצר של ההתפתחות האורבנית וחלק מחלוקת העבודה בחברה התעשייתית והפוסט תעשייתית (יעקבסון, 2005). הפנאי משמש כצורה של חופש מ... (Freedom Form) (בניגוד לחופש ל...) מהתחייבויות ארגוניות ומוסדיות. פנאי נחשב כאנטי תזה לעבודה והוא יכול להופיע כשהחברה מאפשרת ליחיד לבחור לאילו פעילויות טקסיות הוא מעוניין להתחייב.⁴⁰

זרימה וקומיוניטס: זרימה (Flow) היא תחושה הוליסטית, כאשר קיימת מעורבות טוטלית וחוויה יוצרת (Creative Experience). בחברות שבטיות סמלי הזרימה (Flow Symbols) קשורים למצב הלימינליות בטקסי המעבר, כאשר עוברי הטקס מצויים כל כולם במצב אקסטטי (Turner, 1977b: 34).

37 על עבודה, משחק ופנאי ראו אצל טרנר: (1982a: 55-60); (1977a: 39-52).

38 ראו: Csikszentmihalyi (1975: 41-43).

39 גם בתרבות היהודית כל הקשור למקדש, כ"עבודת המקדש" ו"סדר העבודה" נחשב כ"עבודה" ולא כפנאי.

40 להרחבה, ראו: שטראסר (2003); פז-טל (2005); (2001) Rojek, Shaw ; Gell; (2002) Fabian & Veal (2006).

בחברות תעשייתיות זו תחושה המצויה במצבי פנאי ומשחק, כמו ההיסחפות בפסטיבלים או תחושת הטוטליות בתחרויות ספורט.

קומיוניטס (Communitas): במצב של קהילתיות, אחווה ותחושת זרימה, כאשר הדגש הוא על השוויון בין חברי הקהילה ללא היררכיית סטטוס, קהילה בלתי מובנית או מובנית באופן בסיסי, נטולת דיפרנציאציה באופן יחסי, או אפילו אחווה של פרטים שווים בדרגתם המצייתים יחדיו לסמכותם הכללית של מארגני הטקס. מצבי קומיוניטס ניתן לראות, למשל, בקרב עולי רגל למקום קדוש ובקרב חניכי טקס מעבר. האחווה מקרבת את עולי הרגל ואת החניכים יחדיו, למרות הבדלי הסטטוס או המעמד. תחושות האחווה והזרימה מאפשרות לעולי הרגל ולחניכים לעבור את מצבי הלימינליות יחדיו ובכך מחזקת אותם. טרנר⁴¹ טוען שקהילתיות היא מושג רחב יותר מקהילה (Community), ולפיכך אפשר למצוא אותה במצבים של מבנה (Structure) אולם בעיקר במצבים של אנטי מבנה (Anti Structure):⁴² ההבחנה בין מבנה (Structure) לבין קומיוניטס (Communitas) איננה ההבחנה המוכרת בין "חול" לבין "קודש" ואף לא ההבחנה שבין פוליטיקה לבין דת. מדובר בהכרה בקשר חיוני וגנרי (לא מסוים) אשר בלעדיו לא תיכון חברה. בניגוד למבנה הקהילה שנוטה להיות פרגמטי ובן העולם הזה, הקומיוניטס הוא לעתים קרובות ספקולטיבי ויוצר דימויים ורעיונות פילוסופיים.⁴³ בהמשך

41 ראו: Turner (1975: 231-272); טרנר (2004 [1969]: 117-145).

42 טרנר וטרנר (Turner & Turner, 1978) עושים שימוש בחוויות הקומיוניטס בטקסי עלייה לרגל כטקס מעבר, שבו חווה היחיד חוויות קומיוניטס הן בדרך הארוכה, שאותה הוא עובר והן במקום הקדוש שאליו הוא מגיע. ראו: טרנר (2005 [1975]). בדומה ראו: פלדמן (2000; 2001; 2005) העושה שימוש בחוויות אלו במקרה של עולי רגל במסעות לפולין. השוו למור (Moore, 1980), לרידר וולטר (Reader & Walter, 1992) המציעים לבחון את פארק וולט דיסני, ביתו של אלוויס פרסלי בגרייסלנד ואתרים פופולריים נוספים כאתרי עלייה לרגל בחברה המודרנית; ראו גם את לוי (Levy, 2004) ומחקרו על טיולי שורשים/עלייה לרגל של יהודים למרוקו.

43 ראו את השימוש שעושה שרעבי (2005: 110) בטקסי מבנה (Community Rites) וטקסי אחווה (Communitas Rites) בטקסי אחד במאי בעשור הראשון בישראל. טקסי מבנה – אלו קטגוריות מבניות של סדר, אחדות, משמעות, סמכות, היררכייה והכוונה מלמעלה. בטקסי אחווה – ישנה מעורבות פעילה של ההמונים, ספונטניות, חוסר פורמליות, מתירנות והסרת מחיצות מעמדיות. ראו גם את השימוש במושג קומיוניטס בהקשר של חויית עלייה לרגל: 1988: Bilu (302-325) ואת הדיון והביקורת התיאורטית על סוגי קומיוניטס שונים (איד וסלנו, 2005 [1991]: 68); פלדמן (2005: 91); Sallnow; Cohen (1992);

טרנר⁴⁴ מבחין בשלושה סוגי קומיוניטס: קומיוניטס אקזיסטנציאלי, קיומי או ספונטני (Spontaneous Existential type), אחיד בחברה. זאת בניגוד למבנה החברתי המאזן את חלקי המערכת כבגישה הפונקציונלית הקלאסית. קומיוניטס נורמטיבי (Normative Communitas), בדומה לסמכות הכריזמטית של ובר (1979) שבה הכריזמה של אדם או קבוצה משפיעה על יצירת הקהילות. המבנה אינו עוד אחיד או קבוע. קומיוניטס אידיאולוגי (Ideological Communitas), שבו האידיאולוגיה האוטופית משפיעה על היווצרות לימינליות בקהילות.⁴⁵

כל האמור לעיל מתייחס בהתאמה למטרות העיקריות במחקר זה. יחידים שנמצאים בתהליך של שינוי זהותם הדתית צריכים לעבור מסוג פנאי אחד לסוג פנאי אחר, ועליהם ללמוד את צריכת הפנאי ולסגל תפיסה חדשה לעולם זה. השוני בצריכת הפנאי הוא, אולי, הביטוי הסמלי המשמעותי ביותר בתהליך שינוי הזהות. ליחיד ה"חוזר בתשובה" הפנאי הופך לחלק ממצב של "קודש" ועבודת האל. השתתפות בטקסים (כמו בר מצווה, סעודות מצווה, חתונות) מאפשרת "שבירה" של מסגרת הלימוד הנוקשה ועדיין נותרת שמירה על ה"קודש". ליחיד ה"חוזר בשאלה" הפנאי הופך לערך עליון, והוא מבקש ל"חלן" באמצעותו את עולמו ללא צורך בהסוואה של קדושה.

יחידים המבקשים לשנות את זהותם הדתית צריכים גם להסתגל למצבי שוליות חברתית שונים: על יחיד ש"חוזר בתשובה" הנכנס לקהילה סגורה, טוטלית ובעלת רמת קהילתיות גבוהה, להסתגל למצבי לימינליות שונים הקשורים ברובם לזמן "מקודש". לעומת זאת על יחיד ש"חוזר בשאלה" הנכנס לחברה פתוחה שבה רמת הקהילתיות נמוכה יחסית, להסתגל למצבים לימינוידיים שונים הקשורים ברובם לזמן ה"פנאי" ה"לא מקודש".

את סוגי הקומיוניטס השונים אפשר לראות אצל יחידים המבקשים לשנות את זהותם הדתית: יחיד ש"חוזר בתשובה" נכנס לחברה ולקהילה

(1981; 1999) (1997) Starkloff; Olaveson (2001).

44 ראו: טרנר (2005 [1975]: 21-22); Turner (1975: 169).

45 ראו את המודל של דאגלס (Douglas, 1973) "רשת" (Grid) וקבוצה (Group), הכולל ארבעה דגמי יחסים בין סוגי גבולות. ארבעת הדגמים בוחנים את צפיפות הרשת החברתית (צפופה ודלילה). השוו לשימוש של מודל זה בתפיסת הילד החרדי ותפיסת העצמי מתוך סיפורי ילדים חרדים (יפה, 2001: 38-40). ראו גם את השימוש במודל קבוצה ורשת משבצות כמתאים לתיאור תנועות פונדמנטליסטיות אצל סיון ואחרים (2004: 36-41).